ARHEOLOGIA ROMANĂ

Dumitru Tudor

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
București, 1976

CAPITOLUL 7

Apărarea frontierelor, principalele distincții și monumente militare

Prin cuceriri succesive, Roma și-a extins dominația asupra a numeroase popoare, a ajuns în graniță cu altele cunoscute ca agresive. Astfel statul roman căpătînd un caracter militar, a fost nevoit să ia măsuri de înfrînare a populațiilor exploatate din interior și în același timp să ridice la hotare obstacole de apărare împotriva dușmanilor din afară. Paralel cu aceste lucrări defensive, Roma și-a îmbunătățit armamentul și organizația sa militară. Astfel au apărut frontiera denumită *limes*, apoi sediul permanent pentru trupă denumit *castra*, diferite mașini de război ș.a.

În perioada Republicii, armata romană nu construia fortificații de mari proporții la hotare, acestea din urmă fiind supravegheate pe atunci numai prin modeste posturi militare. E adevărat că numai cîteodată se ridicau unele tabere întărite, dar acestea nu deveneau permanente, ci funcționau numai pînă la încheierea campaniei. Marius a introdus armata permanentă, aceasta însă nu stătea în cetăți la hotare, ci în diferite cazărmi din interior. Situația s-a schimbat prin marile reforme militare introduse de către Augustus. S-a creat atunci o numeroasă armată regulată și « mercenară », îndepărtată de frămîntările politice din Italia și expediată pe frontiere în chip permanent. În aceste zone, ea se găsea în contact cu dușmanii Imperiului, deci obligată să-și construiască linii de apărare, cetăți, drumuri de legătură ș.a. Revoltele populațiilor exploatate din interior au necesitat de asemenea construcția unor elemente de supraveghere și apărare. Această situație de la granițe și din interior a dus la perfectarea sistemelor de apărare prin *limes* și *castra*.

LIMES — FRONTIERA ÎNTĂRITĂ

Vitruvius nu vorbește de organizarea tehnică a unui *limes*, fiindcă în vremea lui acesta se găsea încă necristalizat. Forma sa clasică se va perfecta în epoca imperiului de mai tîrziu. De reținut faptul că în limba noastră *limes* s-a păstrat în cuvîntul *limită*, adică margine. În schimb, în limba latină, el a avut nu mai puțin de nouă semnificații pe care le întîlnim la autorii latini și în inscripții, fapt care îl face adesea intraductibil în limbile moderne (G. Forni, *Diz. epigr.* IV, fasc. 34, p. 1075—1083).

Cu înțelesul de « frontieră fortificată », extinsă pentru apărarea hotarelor imperiului (dar deosebită ca organizare de actualele hotare dintre state), termenul *limes* se întîlnește prima dată în anul 97 e.n., la Tacitus *(Agricola*, 41): « Nu se mai contestă acum hotarul imperiului *(limite imperii)* și țărmul natural

(ripa), ci cartierele de iarnă ale legiunilor și stăpînirea provinciilor noastre ». Istoricul face distincție între *limes* ca frontieră artificială și *ripa* ca hotar natural. Deosebirea dintre cele două tipuri de hotare apare și în *Vita Hadriani*, 12: . . . « locuri în care barbarii nu sînt despărțiți de teritoriul roman prin rîuri, ci prin simple hotare convenționale *(limitibus)* ».

Cu timpul însă cele două noțiuni vor ajunge să se contopească. *Limes* va căpăta un înțeles foarte larg, incluzînd, alături de fortificații, terenurile militare cultivate de soldați, satele de pe frontiere etc.

Reprezentări schematice pentru *limes* întîlnim numai în primele scene de pe columnele lui Traian și Marcu Aureliu: turnuri de pază și semnalizare, acumularea unor materiale de război etc.

Elementele și caracteristicile esențiale ale unui *limes* au putut fi bine stabilite prin numeroasele cercetări arheologice și prin observații aeriene. Epoca marii dezvoltări a limesului se constată a fi în secolele II-IV e.n., aceasta în funcție de natura graniței de apărat. Ca un *limes* să fie viabil avea nevoie, în primul rînd, de unul sau mai multe drumuri care să-l lege cu interiorul provinciilor. În al doilea rînd, erau necesare trupe pentru construirea acestui limes, pentru întreținerea și apărarea sa continuă.

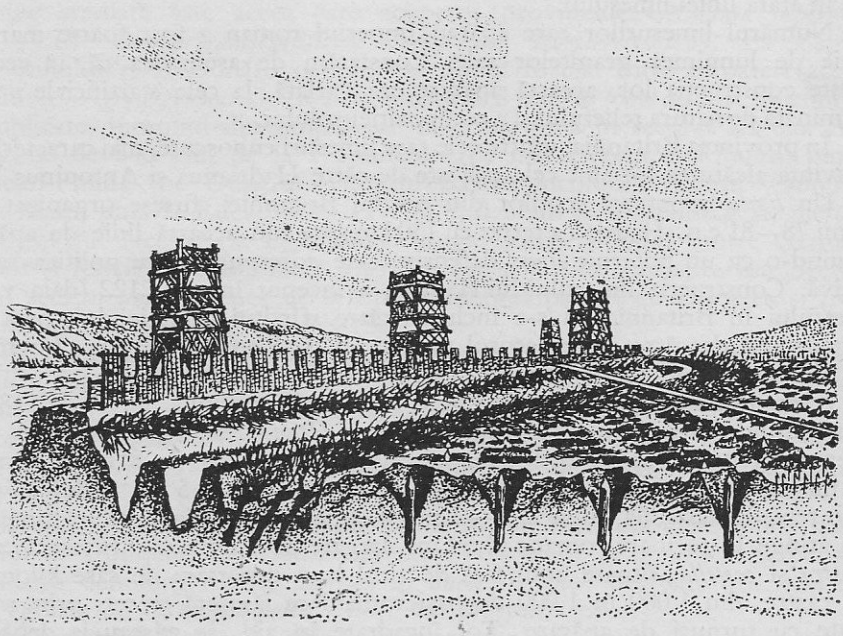

51. LIMES RECONSTITUIT

Un *limes* construit după toate cerințele strategice, (fig. 51) trebuia dotat cu următoarele lucrări:

— evacuarea populației barbare din fața lui, pe o adîncime destul de mare (5—10 km);

— curățirea terenului din față, de păduri, tufișuri, ierburi înalte etc., pe o adîncime de cîțiva kilometri;

— amenajarea unor capcane și obstacole în imediata vecinătate a șanțului de apărare, concretizate prin gropi dese și adînci, prin pari cu vîrful ascuțit înfipt spre inamic, împrăștierea unor spini de metal *(murex)* care să se înfigă în copitele cailor atacatorilor etc.;

— săparea unui șanț adînc *(fossa)*, din al cărui pămînt se crea, spre interior, un *vallum* separat de șanț cu o *bermă;*

— întărirea valului cu glii, eventual înlocuirea lui cu miez de piatră sau chirpici;

— plasarea pe culmea acestui val a unui « drum de rond » pavat cu piatră, apoi a unor turnuri din lemn pentru supraveghere *(turres);*

— ridicarea unor turnuri înalte de supraveghere și semnalizare (prin sunete de trompetă, sau noaptea prin foc), în spatele valului, pe locurile ridicate sau pe lîngă malul apelor *(specula)*, așa cum le întîlnim pe Columna lui Traian;

— construcția unor *castra (castella, burgi* etc.) înapoia valului, destinate trupelor de pază, distanțate între ele, în funcție de necesitățile strategice (8—30 km, de obicei);

— legarea acestor castre cu o *via militaris*, paralelă cu valul, pe care trupele să circule cu ușurință; și

— în unele cazuri, stabilirea unor posturi de supraveghere în *barbaricum*, adică în afara liniei limesului.

Numărul limesurilor care apărau Imperiul roman a fost foarte mare, în funcție de lungimea granițelor sale. Constatăm de asemenea că, în ceea ce privește construcția lor, această apărare era variată, la cele « artificiale » fiind determinată de natura reliefului și a compoziției solului.

În provincia Britannia, dintre cele șase limesuri cunoscute, mai caracteristice în privința alcătuirii lor sînt cele ridicate de către Hadrianus și Antoninus Pius.

Un *limes* împotriva scoților din nordul Britanniei, fusese organizat încă din anii 78—81 e.n. Hadrian a retras cu 130 km spre sud această linie de apărare, înlocuind-o cu un puternic *limes* defensiv, care corespundea cu politica sa neagresivă. Construcția limesului lui Hadrian a început în anul 122 (data vizitei împăratului în Britannia) și s-a încheiat către sfîrșitul domniei lui, prin stăruința depusă de către guvernatorul provinciei A. Platorius Nepos. Însemnate părți ale lucrării se văd și azi (pl. 17,1).

Limes Hadriani din Britannia este o fortificație continuă, lungă de 118 km, care se întinde între Tynie *(Tinea)* și Solway *(Ituna)*. Se compunea din cinci elemente defensive. Spre nord, avea un șanț *(fossa)*, larg de 8 m și adînc de 2,50 m. Între *fossa* și *murus* se lăsase o bermă lată de 5 m. Zidul *(murus)* avea o temelie variabilă, între 2,40—3 m grosime. Se apreciază că înălțimea lui putea atinge 15 picioare romane (4,50 m). Legate de acest *murus* fuseseră zidite 17 *castra* și *castella*, situate unul față de altul la o depărtare de șase kilometri. Între castre, din 1 000 în 1 000 de pași romani se lăsaseră treceri prin *murus*, flancate cu turnuri de apărare. Tot încadrate în zid, se găseau la depărtare egală față de castre, cîte două turnuri de observație și semnalizare *(speculae)*. Un alt element defensiv, cu totul neobișnuit pe un *limes*, se găsea în spatele zidului, constituind un fel de *vallum*. Acesta era format dintr-un șanț lat de 6 m și adînc de 3 m, flancat de două valuri de pămînt, late la bază de 6 m. În sfîrșit, două importante drumuri legau *limes Hadriani* de marile centre militare și urbane din interiorul provinciei, *Eburacum* (York) și *Deva* (Chester).

În anul 142 e.n. legatul Britanniei, Q. Lollius Urbicus, din ordinul lui Antoninus Pius, a recucerit Scoția meridională, părăsită de Hadrian. Operația

a dus la împiedicarea concentrării triburilor denumite Brigantes, în cîmpia Lohian de unde ele atacau cu ușurință limesul lui Hadrian. Se revenea astfel la granița de odinioară a lui Agricola. Pe noua linie de ocupație s-a construit atunci *limes Antonini Pii*, între Clyde *(Clota)* și Forth *(Bodoria)*, lung de 36 mile romane. Acesta era alcătuit dintr-un șanț *(fossa)* larg de 6—12 m și adînc de 3,60 m. În spatele lui fusese ridicat un *murus cespiticius*, adică un val din glii de pămînt, lat la bază de 4,10—4,70 m. Pe o distanță de 26 mile romane, baza acestui zid de glii fusese așezată pe un strat de piatră (înalt pînă la 1,25 m), iar în rest (10 mile), pe argilă bătută. Limesul poseda 19 *castra* așezate la distanțe aproximativ egale (din 2 000 în 2 000 de pași romani). În ele exisau obișnuitele turnuri de semnalizare *(speculae)*. În spatele limesului, un drum lega castrele între ele.

Limesul lui Antoninus Pius nu a determinat părăsirea celui ridicat de către predecesorul său. Dealtfel, noul *limes* a avut o existență scurtă. Devastat de Brigantes în anii 155 și 181, el a fost, se pare, definitiv părăsit de către Clodius Albinus, în 194, cînd apărarea s-a retras pe *limes Hadriani*.

În zona Rinului și a Dunării superioare, romanii au ridicat un mare *limes*, cu mai multe sectoare, pentru apărarea provinciilor Gallia, Germania (Inferior și Superior), Belgia, Raetia etc. Din acest important *limes*, zona cea mai bine studiată este aceea care acoperea provinciile *Germania Superior* și *Raetia (« Der Obergermanischrätische Limes des Römerreiches »)*. Ea depășea cursul Rinului și al Dunării ocupînd intrîndul format între izvoarele acestor două fluvii *(Agri Decumates)*. Etapele constituirii acestui *limes* au fost îndelungate și complicate, începînd din timpul lui Tiberius, pînă în secolul III e.n. Avea o lungime de 540 km, de la Hönningen (pe malul drept al Rinului) pînă la Hienheim-Fining (pe Dunăre). Hotarul roman înconjura Munții Taunus și cîmpia Main, pînă la Rückingen, traversa rîul Main la Miltenberg și, mergînd paralel cu rîul Neckar (la E), ajungea lîngă Lorch (hotarul dintre Germania Superior și Raetia). De aici făcea un mare cot și se îndrepta spre est. Sectorul retic al acestui *limes* începea de la Lorch, mergea paralel cu Dunărea și trecea peste numeroși afluenți ai acesteia (fig. 52).

În locurile unde nu exista cursul unui rîu, care să constituie un hotar natural, a fost săpat un șanț *(fossa)* cu un val în spatele lui, ambele variabile ca dimensiuni. În spatele valului, la cîteva sute de metri față de el, fuseseră ridicate *castra* și *castella* (distanțele între el fiind de 8—18 km). Existau de asemenea și numeroase *speculae*. În sectorul retic valul de pămînt a fost înlocuit cu un zid de piatră, dar fără șanț de apărare în față.

În prima jumătate a secolului IV, termenul *limes* era întrebuințat pentru orice fel de frontieră. În *Notitia dignitatum* întîlnim, pe granițele imperiului, comandanți denumiți *comites limitum* și *duces limitum*. Sectoare mai mici erau supraveghiate de către *praepositi limitis* sau *praepositi ripae*.

Pe teritoriul României există de asemenea mai multe limesuri romane. Cercetările recente arată că cele trei valuri dintre Cernavoda și Constanța nu aparțin romanilor (cum s-a crezut mult timp), ci ele sînt construite mai tîrziu. A existat, de asemenea, un *limes Dacicus* care, la nord de Dunăre, înconjura întreaga provincie, fiind alcătuit din mai multe sectoare *(Porolissensis, Alutanus, Transalutanus* etc.). Sistemul de apărare al Daciei are un aspect foarte variat, determinat de formele de teren care trebuiau întărite (fig. 53). Frontiera de nord-vest și nord a Daciei Superioare a fost apărată cu un *limes*, care se extindea din valea Crișului Repede (castrul Bologa) pînă în văile Carpaților răsăriteni (castrul

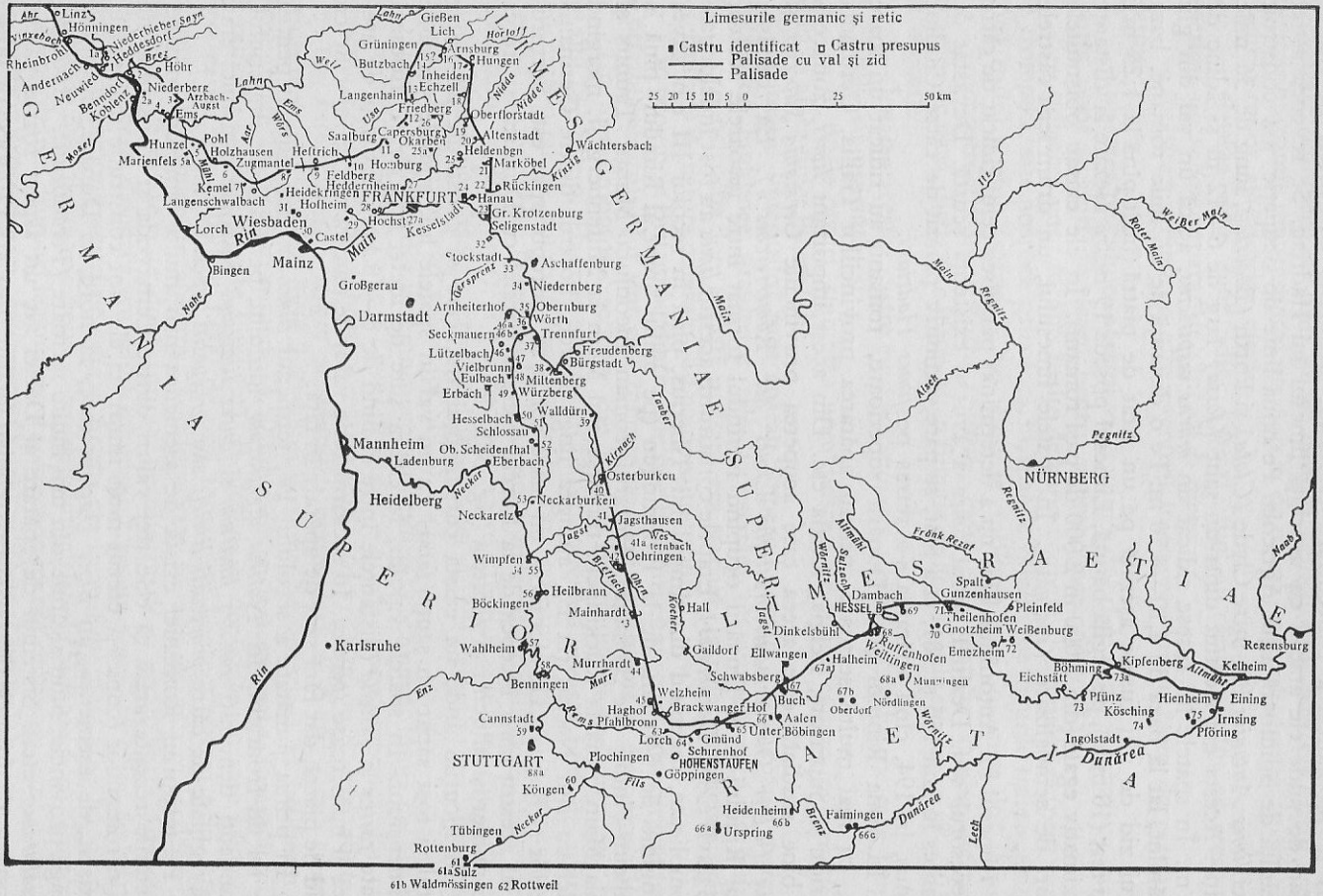

52. Limesul germano-retic

de la Orheiul Bistriței). În sectorul dintre Bologa și Porolissum (Moigrad în Sălaj), văile Munților Meseș au fost barate cu *castra*, *castella*, turnuri, valuri cu șanț. Între ele s-au ridicat, în locurile bune pentru observație și semnalizare, obișnuitele *speculae*. Numai în fața bazei militare de la Porolissum a fost realizat, pe o lungime de 4 km, un adevărat limes, alcătuit dintr-un zid de piatră, dotat cu *fossa*, *vallum*, *castella* și *turres*. La răsărit de castrul Tihău (jud. Sălaj), limesul s-a axat pe cursul Someșului (deci un *limes* natural), avînd ca elemente de apărare numai castre (Tihău, Ocna Dej, Ilișua, Iad, Orheiul Bistriței), iar în *barbaricum*, cîteva *speculae*.

Granița de est a Daciei Superioare a fost acoperită numai prin *castra*, care închideau principalele treceri ale văilor din Carpații orientali (Brîncovenești, Călugăreni, Sărățeni, Inlăceni, Odorhei, Sînpaul, Olteni, Comălau și Bretcu). Nu există în această parte un *vallum* cu *fossa*, ci numai o *via militaris*, care lega castrele între ele.

Dacia sudică a fost apărată spre răsărit de două importante *limites: Alutanus* axat pe cursul Oltului și *Transalutanus*, la răsărit de acesta, ambele fiind destul de bine studiate de către arheologi (fig. 53).

Limes Alutanus, lung de 260 km, apăra Oltul de la *Caput Stenarum* (Boița, jud. Sibiu) pînă la Islaz, pe Dunăre. Este un limes natural ale cărui *fossa* și *vallum* erau înlocuite prin cursul adînc al rîului. Singurele elemente specifice sînt cele 17 castre de piatră de pe malurile lui și drumul care le unea. *Speculae* s-au putut identifica numai în valea carpatină a Oltului (Mănăstirea Turnu). În funcție de cele trei forme de relief străbătute de Olt (cîmpie, dealuri și munți), au fost ridicate și castrele respective. În zona de cîmpie (Islaz-Enoșești) apar castre de mari dimensiuni și bine întărite (Slăveni). Zona de dealuri (Enoșești-Sîmbotin) posedă castre de mărimi mijlocii și mai îndepărtate între ele. Dacă în regiunea de cîmpie, lîngă aceste castre apăreau așezări urbane și rurale numeroase și înfloritoare, în cel de al doilea sector al limesului, ele sînt mai modeste. A treia parte a limesului alutan se găsește în trecătorile Carpaților (Sîmbotin-Boița), pe valea rîului și la răsărit de Muntele Cozia. De astădată, castrele sînt numeroase, de dimensiuni mici *(castella)*, construite pentru nevoile de transport și de adăpost al unor trupe speciale *(numerus burgariorum et veredariorum)*.

Limes Alutanus a fost organizat de către Hadrianus, apoi refăcut de către Septimius Severus în scopul prevenirii unor atacuri ale triburilor libere getodace, din Muntenia.

Limes Transalutanus poate fi considerat ca un limes convențional, deoarece nu era axat pe cursul unei ape importante; este continuu și conține toate elementele defensive. A fost ridicat la începutul secolului III e.n., probabil de către Septimius Severus. Față de Olt, se află la o depărtare de 10—50 km și are lungimea de 235 km. Limesul pornea de la Poiana, de pe malul Dunării (lîngă T. Măgurele), trecea prin Roșiorii de Vede, pe la est de Costești, prin Pitești, Cîmpulung-Muscel, Rucăr, Rîșnov *(Cumidava)*.

Construcția acestui *limes* prezintă de asemenea unele particularități în funcție de locurile pe care le străbătea. De la Dunăre pînă la rîul Vedea (castrul Roșiorii de Vede) exista un val continuu, înalt (acum) de 3 m și lat la bază de 11 m. Nu avea însă șanț înspre inamic *(fossa)*. Pe coama acestui val, făcut din pămînt bine bătut, se construise un zid de chirpici cu crenele (ars pe loc) și cu un drum de rond în spate. De la Roșiorii de Vede și pînă în munți (Voinești lîngă Cîmpulung), acest val fusese înlocuit prin cursurile rîurilor

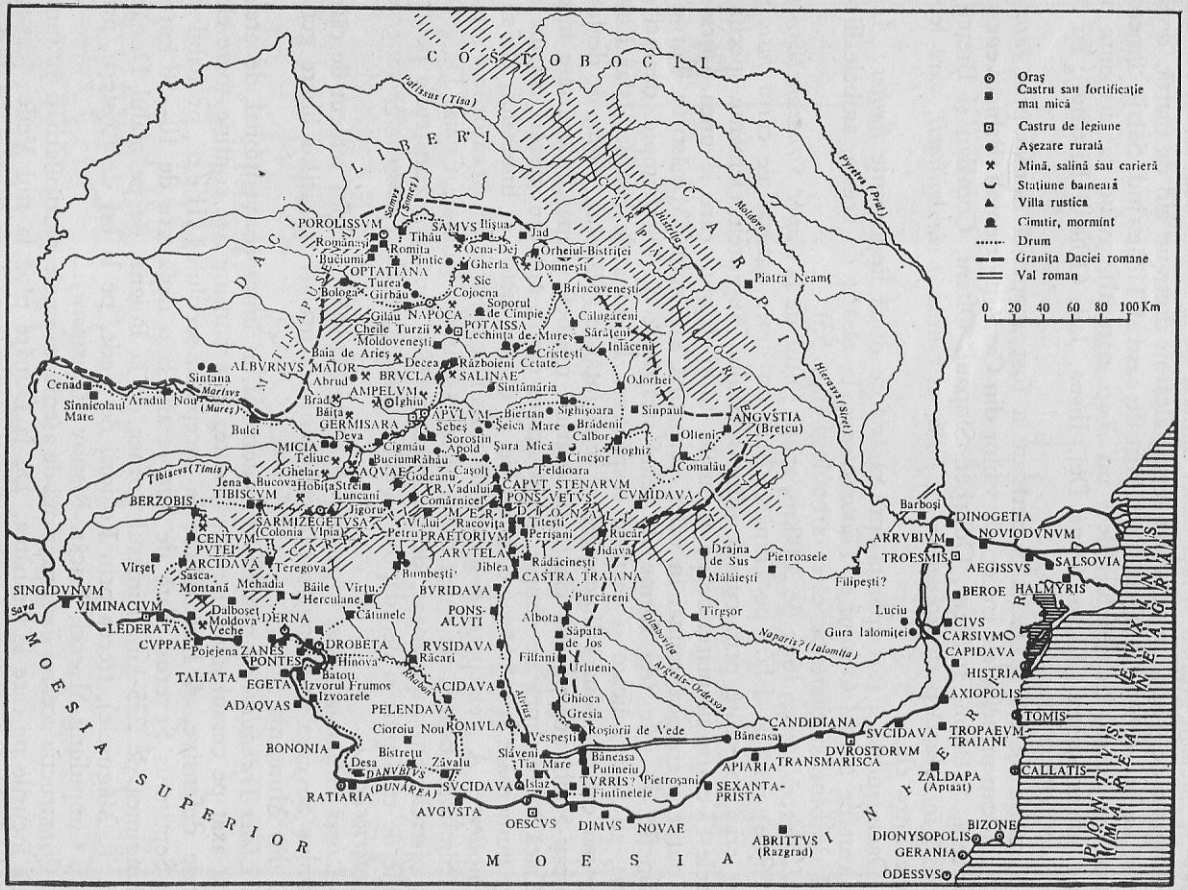

53. Limesurile şi castrele Daciei

Vedea, Cotmeana, Rîul Doamnei și Rîul Tîrgului, al căror mal înalt (de apus) fusese probabil întărit cu palisade. La o depărtare de 150—300 m înapoia liniei limesului s-au construit 17 *castra* și *castella*, unele din pămînt, altele din piatră, legate între ele cu o *via militaris*. Existau și *speculae* așezate pe coama valului sau în locuri mai proeminente.

După cum se vede, fortificațiile limesului transalutan se prezentau destul de slabe. Limesul fusese construit în scopul de a îndepărta vecinătatea, față de valea Oltului, a unor triburi agresive aflate pe teritoriul Munteniei și care jefuiau satele și orașele romane de pe malul drept al rîului. Nu este deci de mirare, că *limes Transalutanus* a fost ușor de străpuns de carpi în anul 245 și părăsit definitiv de romani.

CASTRUL — CASTRA

În viața comodă de tabără și pentru necesitatea apărării ei în momente grave, castrul roman deținea o funcție esențială. Polybios (VI, 26) considera castrul roman demn de a figura printre lucrările « frumoase și însemnate, a cărui întocmire este asemănătoare cu a unui oraș ». Acest mare admirator al Romei din secolul Scipionilor a rezervat descrierii castrului roman din acea vreme, șase capitole (VI, 27—32), atît de clare, încît lectura lor atentă i-a ajutat pe specialiști să-l reconstituie grafic. Dealtfel urme de castre (toate de pămînt!) din perioada republicană avem foarte puține și slab conservate, încît, baza cunoașterii acestora se reduce, aproape exclusiv, la descrierea istoricului grec. Din vremea Republicii și pînă în secolul al III-lea e.n., această tabără întărită a evoluat ca plan, așezare și organizare internă, păstrînd în linii mari numai cîteva principii generale. Secolul al II-lea e.n. constituie momentul culminant al dezvoltării castrului.

Istoricii Titus Livius și Dionysios din Halicarnas afirmă eronat că romanii ar fi ridicat castre încă din perioada regilor (sec. VII—VI î.e.n.). Verosimilă poate fi însă afirmația lui Frontinus *(Stratagemata*, IV, 1), după care, legiunile ar fi învățat de la Pyrrhus construcția taberelor întărete, atunci cînd regele epirot invadase sudul Italiei (280—275). Este însă sigur că pe vremea cînd romanii se luptau cu Hannibal, ei foloseau deja castrul trasat și executat după un plan precis.

La Vitruvius nu întîlnim nici un capitol închinat castrului roman, fiindcă pe timpul cînd el își scria *De arhitectura*, funcționa încă cel de pămînt, din epoca Republicii.

Trasarea pe teren a planului unui castru, (ca și în cazul fundării orașelor), era supusă acelorași prescripții ale « științei augurale » (v. mai sus, p. 39). În discursul ținut de către consulul Paulus Aemilius, în ajunul luptei de la Pydna (167 î.e.n.), Titus Livius (XLIV, 39) ne spune că acela ar fi vorbit astfel despre castrul roman:

« Strămoșii noștri socoteau că un castru fortificat este aidoma unui port la mare, în care o oștire se poate mișca în orice împrejurare, de unde poate să iasă la luptă și unde să se poată retrage din luptă, atunci cînd e zguduită de furtună. De aceea, strămoșii noștri, după ce își înconjurau castrul cu fortificații, îl întăreau și cu o pază puternică, deoarece oastea care era alungată din tabăra sa, era socotită învinsă chiar dacă ar fi izbîndit în lupta dată pe cîmpul de bătălie. O tabără este locul de primire a armatei biruitoare, de

refugiu, pentru cea învinsă... Castrul este sălaș vremelnic, este o a doua patrie a ostașului, parapetele castrului sînt ca zidurile cetății, cortul său reprezintă casa și penații săi...»

Din aceste considerente au rezultat regulile matematice și armonioase aplicate la construcția castrului roman; cu forma sa rectangulară, orînduirea porților, a turnurilor etc. (plan respectat secole de-a rîndul). Ostașii găseau în interiorul lui adăpost sigur și un trai comod.

Castrul polybian (cel din epoca Republicii) avea formă pătrată, cu fațada orientată spre răsărit. Latura sa din dreapta se găsea spre sud, cea din stînga spre nord iar cea din spate, către apus. Această orientare rămînea adesea pur teoretică, deoarece trebuiau avute în vedere direcția de atac a inamicului, posibilitatea de aprovizionare cu apă și alimente, direcția drumurilor din afară etc. Fiecare latură din incintă avea cîte o *poartă: praetoria* la E, *decumana* la V, *principalis dextra* căre S și *principalis sinistra* către N. Porțile *sinistra* și *dextra* erau legate direct printr-o stradă denumită *via principalis*, largă de 33 m. Porțile *praetoria* și *decumana* se uneau prin strada denumită *decumanus maximus*, lată de 15 m și întreruptă la mijloc de *praetorium*. *Via principalis* crea două sectoare inegale în interiorul castrului: *pars postica* care ocupa o treime din suprafața lui și *pars antica*, căreia i se rezerva 2/3 din suprafață. La rîndul ei, *pars antica* era împărțită în două sectoare egale, de către o altă stradă denumită *via quintana*, largă de 15 m. Această parte a castrului servea încazarmării legiunilor și trupelor aliate. Acestea erau cantonate în 12 *strigae (striga*, fiind o *insula* pătrată formată din șiruri de corturi sau barăci). În *pars postica* întîlnim comandamentul garnizoanei cu serviciile lui *(extraordinarii)*, ale căror corturi sau barăci sînt dispuse paralel cu *via principalis*. Fiecare grupă de locuințe constituie un *scamnum* destinat pentru ofițerii superiori *(legati, tribuni, praefecti socium* etc.). În centru, la locul de întîlnire dintre *via principalis* și *via decumana*, se așeza *praetorium*, casa comandantului general, în fața căruia exista altarul de sacrificii *(ara)*. În stînga praetoriului era locul *tribunal*-ului, unde funcționa comisia militară de judecată. La dreapta se găsea *augurale*, loc în care comandantul consulta auspiciile, iar înapoia cortului tribunilor funcționau *quaestorium* și un *forum*. *Extraordinarii* ocupau opt *scamna* situate în spatele liniei comandamentelor. În sfîrșit, între linia incintei și a locuințelor interioare era lăsat un spațiu liber, larg de 60 m, denumit *intervallum* destinat adunării trupei și circulației. De remarcat că toate calculele pentru împărțirile interioare ale castrului erau făcute după sistemul decimal.

Castrul din epoca Imperiului timpuriu (sec. I—III) ne este de asemenea descris de cîțiva «autori militari», ca: Flavius Iosephus *(Bellum Iudaicum*, III, 5); Hyginus Gromaticus *(De munitionibus castrorum*, 1—45); Iulius Africanus *(Cestes*, VI, 6); Vegetius *(Epitoma rei militaris)* etc.

Hyginus (care trăise în sec. II e.n.) arată că sarcina trasării pe teren a planului pentru *castra*, revenea unor *gromatici*, un fel de ingineri hotarnici. Se constată că multe elemente ale castrului de tip imperial își au originea în cel republican. Dar pentru a cunoaște evoluția și organizarea castrului imperial nu este nevoie să apelăm la scrierile lui Hyginus și ale altor istorici militari. Săpăturile arheologice au scos la lumină, pe întreaga suprafață a fostului Imperiu roman, ruinele a sute de *castra* datate din secolul I—III, care constituie cele mai sigure documente de informare.

Odată cu reformele militare ale lui Augustus, se face însă distincția între *castra aestiva* și *castra stativa*. Primul, ridicat pentru o scurtă perioadă de locuire,

se apăra cu o incintă din pămînt și lemn, pe cînd cel de-al doilea (denumit adesea *hiberna — hiemalia)*, în majoritatea cazurilor era construit din piatră sau cărămidă, pentru o staționare permanentă. De obicei, *castra aestiva* erau făcute cu ocazia unor campanii militare, pe cînd cele *stativa* erau ridicate pe frontiere sau în interior, în locurile care solicitau o pază permanentă și importantă.

Castrul descris de Hyginus păstrează, în general, aceleași denumiri și împărțiri interioare, dar de astădată, măsurătorile sînt calculate după sistemul duodecimal. Constatăm că într-un cort (sau baracă) erau repartizați cîte zece oameni, care constituiau astfel un *contubernium*. Mărimea castrelor este foarte diferită, în funcție de unitatea care le ocupa *(legio, auxilia, vexillatio* etc.).

Pentru a cunoaște mai bine castrul roman din perioada imperiului, vom descrie pe cele de la Drobeta-T. Severin și pe cel de la Slăveni pe Olt (jud. Olt), ale căror planuri ne sînt mai bine păstrate și studiate, în urma unor recente săpături. Primul a fost ridicat de Traian, odată cu faimosul său pod de la Dunăre (103—105), cel de-al doilea, în anul 205, de către Septimius Severus.

Castrul Drobeta (fig. 54) se consideră a fi prima cetate romană construită din piatră pe teritoriul Daciei (105). Odată cu deschiderea ultimului război daco-roman, el figurează pe Columna lui Traian (fig. 35). A fost ridicat pe o terasă a Dunării, înaltă de 19 m și de trei părți mărginită de rîpe. Se presupune că Apollodor i-ar fi trasat planul și că ar fi fost zidit de către cohors I Antiochiensium.

Castrul are formă dreptunghiulară (cu colțurile rotunjite) și este de mărimea 123×137,50 m. A fost orientat cu laturile sale lungi către sud, deoarece, în asemenea situație trebuia să apere capătul de nord al podului lui Traian și portul militar de lîngă el. Din această cauză *porta praetoria*, care în perioada imperiului era spre inamic, nu se găsește la nord, ci înspre sud. Cum un atac dușman asupra podului se putea produce din patru direcții, toate celelalte trei porți au fost construite de mărimea și cu aceleași elemente defensive pe care le-am întîlnit la *porta praetoria*. În același timp, aducerea pretoriului și a clădirilor vecine lui, mai spre sud, oferă o plăcută vedere asupra podului și a cursului Dunării. Din motive estetice, *via praetoria* și *via principalis* au fost mărginite cu portice monumentale pentru plimbare, decorate cu multă marmură și cu alte elemente de podoabă.

Ca orice castru din epoca imperială, cel de la Drobeta a fost împărțit și el în două, de către *via principalis:* cu *praetentura* în fața praetoriului și cu *retentura* în spatele acestuia. Drumul care lega pretoriul de *porta praetoria*, se numește *via praetoria*. Stînd cu spatele la pretoriu, avem în dreapta *praetentura dextra* (către *porta principalis dextra)* și în stînga *praetentura sinistra* (lîngă *porta principalis sinistra)*. Clădirile din dreapta și stînga pretoriului formau *latera dextra praetorii* și *latera sinistra praetorii*. Față de castrul polybian, cele patru porți își păstrează locul lor; de asemenea *via quintana*.

La Drobeta porțile *principales (dextra* și *sinistra)* se află la o depărtare de 46 m față de colțurile sudice ale castrului. La colțurile castrului, la porți, și pe mijlocul curtinelor retenturei, apar turnuri de apărare, al căror corp cade în interiorul incintei. Zidăria *murus*-ului avea grosimea de 1,50 m, la temelie. Alipit de *murus*, în interior, se găsește valul de pămînt *(agger)*, lat la bază de 6 m. În timpul săpăturilor, valul se mai păstra pe o înălțime de 2,50 m și avea o pantă lungă de 5 m. Pe creastă, urmele unui drum de rond s-au identificat pe o lățime de 2,50 m. Se calculează că *murus* (construit în *opus incertum* și îmbrăcat în exterior în *opus quadratum)* avea înălțimea de aproximativ 4,50 m. La poala

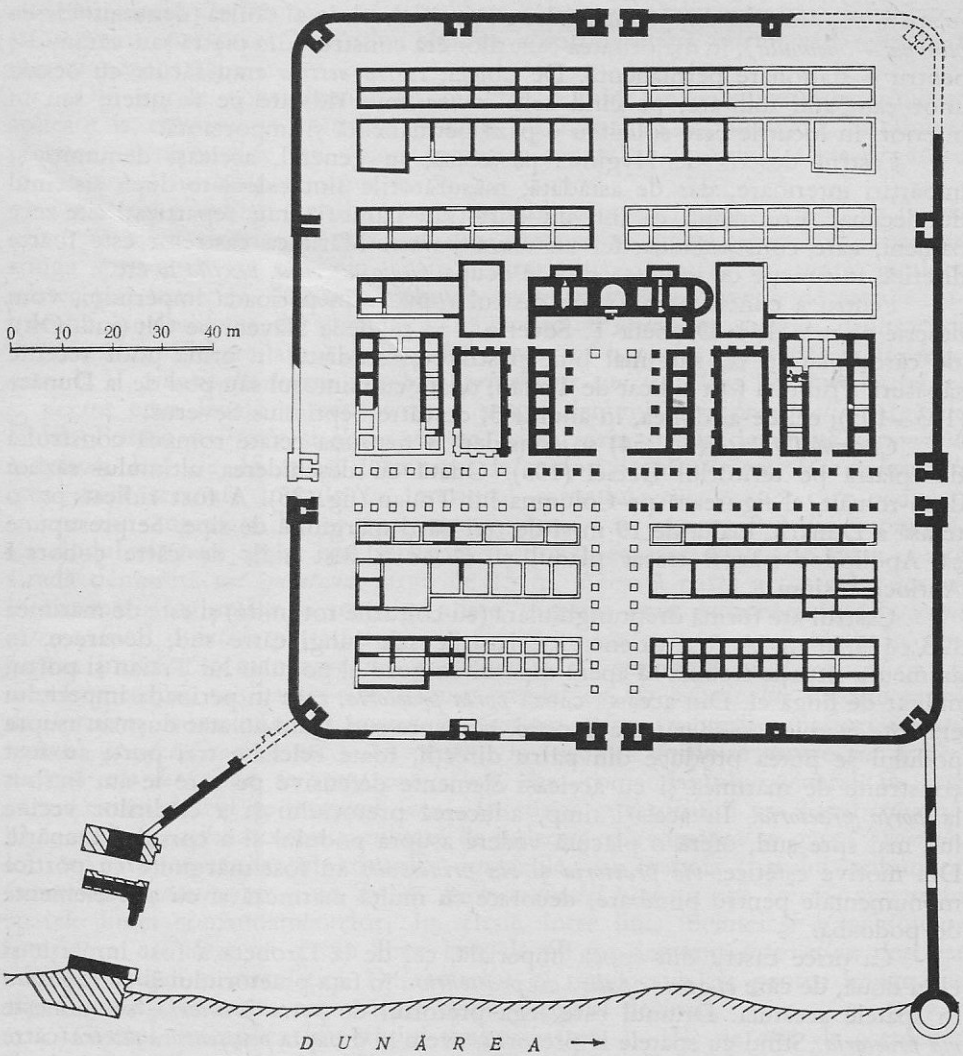

54. CASTRUL DROBETA (EPOCA SEC. II)

valului, pe *intervallum*, de jur împrejurul incintei, s-a identificat o *via sagularis* (« drumul soldaților »), lată de 2,50 m și acoperită cu un strat de pietriș gros de 0,10 m. Nu cunoaștem dimensiunile exacte pentru berma (spațiul dintre *murus* și șanț) și nici cele pentru *fossa* (șanțul de apărare), deoarece acestea au fost mult modificate prin amenajările de mai tîrziu ale castrului.

Cele patru porți (identice ca formă și mărime) au o deschidere de 3 m și sînt păzite de cîte două turnuri ale căror corpuri ies cu 0,80 m în afară față de frontul *murus*-ului. Zidăria camerelor interioare este groasă de 0,80 m și fiecare are o intrare largă de 1,20 m. Două perechi de ușori, din zidărie (0,65 × 1,10 m), plasate la colțurile interioare ale turnurilor, arată că la toate cele patru intrări

funcționau porți duble de lemn. Turnurile aveau peste tot cîte un etaj. La porți, deasupra intrărilor, existau bolți de cărămidă plasate între parter și etaj. La dreapta și stînga porților *praetoria* și *decumana* se află cîte un turn interior de apărare de mărimea 2,80×2,70 m. Alte două turnuri, deosebite ca formă și mărime, au fost instalate pe mijlocul curtinelor dintre porțile *principales* și colțurile nordice ale castrului. Turnurile de la colțurile castrului sînt de mărimea: 4,10×4,65 m și prevăzute cu o ușă interioară largă de 1 m.

Drumurile din castru fuseseră așternute cu un strat de pietriș gros de 0,10—0,15 m. *Via praetoria* și *via principalis* aveau lățimea egală (5,75 m) și fuseseră mărginite de portice, de la care se mai păstrează *in situ* cîteva baze de coloane (0,70×0,70 m). Pe acestea fuseseră înălțate coloane cu capiteluri, frize, etc., toate sculptate în calcar sau marmură. Depărtarea între coloane era de 3 m, iar lărgimea porticului atingea 3,20 m. Pe *via decumana* și *quintana*, acoperite ca vedere de *praetorium* și clădirile din *latera praetorii*, asemenea elemente de înfrumusețare arhitecturală lipseau.

Praetorium ocupa centrul castrului; este de mărimea 32,50×36,20 m și are fațada orientată spre *porta praetoria*. Împărțirea interioară a pretoriului în trei sectoare *(atrium*, « sala sacră » și *oecus)* amintește planul casei romane. Intrarea se afla către *via principalis* și este largă de 5,90 m. Prin ea se ajungea în *atrium*, adică în curtea pretoriului. Ea are mărimea de 18,75×22,80 m și nu fusese acoperită. Urmele unei enorme baze de piatră de la intrare au rămas de la postamentul unei statui ecvestre imperiale (Traian?). În dreapta și în stînga curții, sînt cîte cinci cămăruțe (3,30×3,35 m) care constituiau *armamentarium*, adică magazia centrală de păstrare a armamentului de rezervă. În fața acestora, cele 10 baze de piatră ne arată că există cîte un portic. Dealtfel este de presupus că întregul pretoriu avea numai un singur etaj, făcut din bîrne. După *atrium*, urma « sala sacră », astfel denumită, fiindcă era situată în fața capelei. Ea este lungă cît lățimea pretoriului, lată de 7,40 m și servea pentru adunările comandanților. De atrium era separată prin coloane de calcar (cu diametrul de 0,70 m) așezate pe baze de piatră de mărimea 1,40×1,40 m. Pe laturile înguste « sala sacră » poseda cîte o ieșire (lată de 2,35 m) și o mică cămăruță (5×6 m), în colțul de NE (construită mai tîrziu). Al treilea grup de încăperi, care constituia *oecus*, prezenta un plan simetric. În centru se vede *sacellum*, capela, de formă semicirculară, cu pavaj de cărămidă și pe un plan mai ridicat. Aici se păstrau statuetele și reliefurile zeilor, diferite lucruri sacre, insignele și steagurile militare *(signa)* etc. O mică scară de cărămidă se află în fața acestei capele. Sub *sacellum* se găsește o cămăruță bine zidită la subsol, care constituia *thesaurus* sau *aerarium*, locul de păstrare a tezaurului trupei și al economiilor strînse de soldați. Pe flancurile capelei sînt cîte trei camere ce se repetă identic, de o parte și de alta, destinate, după cum se știe, pentru administrația trupei. Camera din colțul de NV conținea la subsol o instalație cu *hypocaustum* pentru întregul *praetorium* (era deservită de o alta, semicirculară, alipită de ea). În afară, se mai vede cîte o cămăruță *(antica)*. Natural, un atare pretoriu, atît de complicat și luxos, nu a putut fi realizat astfel de către Apollodor, deci construcția lui s-a desăvîrșit mai tîrziu. Dealtfel, tabloul de pe columna lui Traian (fig. 35) îl arată ca un simplu cort imperial, ceea ce ar dovedi că în 105 e.n. nici nu începuse construcția lui.

În *latera praetorii* se repetă cîte două clădiri identice ca plan. Sînt mai întîi cele două magazii de alimente *(horrea)*, prezente și pe scena de pe Columnă (fig. 35), fiecare lungă de 23 m, lată de 12 m și dotată în exterior cu un fel de

contraforți (cîte patru-cinci de fiecare latură). Corpul lor se află la 5 m depărtare de al pretoriului. Între *horrea* și *intervallum*, apar două mari clădiri destul de ruinate (late de 18 m). Sînt dotate cu cîte o mare curte interioară, avînd de jur împrejur cîte 12 camere de locuit, de mărimi inegale. Aceste case erau, fără îndoială, destinate locuinței ofițerilor, de aceea posedau cîte un etaj *(quaestoria)*.

În *praetentura* și în *retentura* se identifică o serie de pavilioane așezate simetric pe laturile drumurilor pretorian și decuman. Ele au lungimea de 48 m și lățimea de 8—10 m. Sînt, ca formă și organizare interioară, de patru tipuri, cu încăperi mai mari la capetele exterioare. Acestea constituiau *hibernacula*, locuințele soldaților, de aceea au o împărțire în numeroase camere și aveau în față cîte un pridvor. Temeliile lor fuseseră zidite din piatră, dar este probabil ca pereții lor să fi fost construiți din bîrne tencuite. Ostașii le ocupau, ca și pe vremea lui Polybius, *per scamna et strigas* (« pe carouri eșalonate »), locul « gradaților » fiind rezervat în încăperile cele mai mărginașe.

La Hyginus întîlnim detalii regulamentare în privința încartiruirii soldaților într-un castru. Dar ele nu s-au respectat (ca și la Drobeta), din cauza efectivului variabil al trupelor precum și din cauza unor condiții locale specifice vieții de tabără. După prevederile acestui scriitor militar, fiecare rînd de încăperi constituia un *semistrigium*, adică un spațiu lung de 120 picioare (40 m) și lat de 30 picioare (10 m) destinat încartiruirii a 100 soldați *(centuria)*. Cînd un număr de cîte 10 soldați ocupau o încăpere constituiau un *contubernium*. După specificul și efectivul fiecărei trupe, se calculează de Hyginus suprafața construibilă a fiecărui castru. Dar *gromaticii* nu le-au respectat, după cum dovedesc realitățile de pe « terenul arheologic ».

Castrul Slăveni se afla pe malul Oltului, lîngă un important vad de trecere din Muntenia spre Oltenia. Prin mărimea și poziția sa geografică, constituia cheia de apărare pe *limes Alutanus* a întregii zone de cîmpie din sudul Daciei. În urma săpăturilor arheologice din ultimii ani s-au putut determina trei pătrimi din planul său. În același timp, pe bază de observații stratigrafice, epigrafice și numismatice, s-au observat două faze de construcție.

În prima fază a fost ridicat un castru de pămînt obișnuit, dotat cu două *fossae* și un *agger*. Cele două șanțuri se întrerupeau în fața porților. Din indicațiile ștampilelor aplicate pe țigle și cărămizi se observă că la realizarea lucrărilor au participat trupe venite din Moesia Inferior, probabil, în timpul celei de-a doua campanii a lui Traian împotriva Daciei. Din clădirile interioare nu s-au putut găsi urme.

În anul 205, Septimius Severus a refăcut *a fundamentis* castrul de la Slăveni, fapt dovedit de o inscripție găsită la *porta praetoria (CIL. III*, 13800; 13801= =14216, 16). A fost realizat astfel cel mai mare castru de zid din Dacia sudică. În această fază, elementul principal îl formează adăugarea unui *murus*. Fortificația a avut lungimea de 198 m și lățimea de 176,60 m. Acest zid al incintei a fost așezat pe o temelie de bolovani de rîu, înaltă de 0,50 m și fără legătură cu mortar. Pe stratul de bolovani s-a înălțat un *murus*, gros de 1,50 m, zidit din cărămizi (de mărimea 43×27×4 cm) legate cu mortar de var. Înălțimea zidului de apărare se ridica pînă la 4,50—5 m. Alipit de el, se află în spate un *agger* lat la bază de 12 m. Spre interior, pe o lățime de 6 m, acest val (format din pămînt și dărîmături) are la bază un strat din pietre de calcar văros (gros de 10—12 cm). Întregul val este tăiat în două părți egale de un zid de cărămidă, lat de 0,80 m, după care urma *via sagularis*, lată de 2,25 m. Acest zid de la centrul valului nu are temelie ci este așezat direct pe nivelul solului antic. Rostul lui era de a înălța *aggerul*

printr-o podea de lemn, sprijinit de el și *murus*, în a doua fază de construcție a castrului. *Via sagularis* fusese construită din bolovani de rîu. Se poate observa că jumătatea dinspre exterior a *agger*-ului (lat de 6 m) aparține primei epoci a castrului și că la realizarea lui se folosise pămîntul extras din cele două *fossae* vecine. Partea interioară a *agger*-ului (lată tot de 6 m) a fost înălțată în întregime din umplutură și dărîmături aduse din interiorul castrului. Spre exterior, se găsea în fața *murus*-ului o bermă lată de 2,40 m. Prima *fossa* era lată de 4,80 m și adîncă de 3,50 m; a doua era lată de 4,20 m și adîncă de 3,15 m, iar a treia era lată de 6 m și adîncă de 3,30 m. Între aceste *fossae* se afla cîte un *vallum* gros de 4 m. Numai cel de-al treilea șanț (de la exterior) datează din epoca de transformare a castrului (205).

Castrul avea cîte o poartă obișnuită pe fiecare latură, cu *porta praetoria*, așezată spre răsărit (intrare dublă). O poartă era flancată de două turnuri ieșite în afară cu 0,55 m față de frontul *murus*-ului. Corpurile turnurilor măsurau în exterior 5,95×6,25 m și fiecare conținea o cameră de mărimea 2,10×3,40 m. Între turnuri, închiderea se realiza cu cîte două porți de lemn, late de 3,50 m. La o adîncime de un metru, sub pavajul dintre turnuri există cîte un canal (0,53×0,53 m) zidit din țigle, prin care se evacuau apele de ploaie din interior spre șanțuri. Turnurile de apărare au fost ridicate numai la colțurile rotunjite ale castrului și închid o cameră de mărimea: 2,60×1,70 m.

Situat în centrul castrului și orientat cu fațada spre răsărit, pretoriul de la Slăveni apare printre cele mai monumentale din Dacia. Era lung de 43,20 m, lat de 37,40 m și oferă în complexul planului său obișnuitele elemente clasice. Fusese construit din cărămizi (40×29×8 cm) legate cu mortar, deasupra unei temelii din bolovani de Olt, adîncă de 0,90 — 1 m și fără să aibă legătură de mortar. Intrarea pretoriului este largă de 4,40 m, flancată de cîte trei camere de mărimi diferite. *Atrium*-ul (16,40×28,50 m) poseda de jur împrejur un portic (lat de 3,10 m) format din coloane de calcar așezate pe elegante baze rămase *in situ*. Toată curtea din *atrium* fusese pavată cu cărămizi. În dreapta intrării, două mari lespezi de piatră (2,80×2,08 m) indică baza unei statui ecvestre din bronz. *Armamentarium* era compus din 8 camere, diferite ca mărime. « Sala sacră » era de mărimea: 9×35,40 m. *Oecus* avea în centru un *sacellum* absidat (raza de 5,60 m) și pavat cu cărămizi de mari dimensiuni. Sub el s-a identificat *thesaurus*, o cameră betonată, de mărimea: 3,25×3,95 m. În dreapta și stînga « capelei » se identifică cinci camere inegale ca volum, destinate administrației. Un *hypocaustum* pentru întreaga clădire funcționa în colțul de SV al clădirii. Pretoriul avea un etaj construit din bîrne.

La 10 m spre nord de pretoriu, există temeliile unei clădiri de mărimea: 19,75×36 m, lucrate din cărămidă așezată pe același strat de bolovani de rîu. Casa avea două curți interioare, în jurul cărora se văd 16 camere. Ea putea avea și un etaj făcut din bîrne. Se poate identifica cu o locuință destinată ofițerilor *(quaestorium)*. Între ea și incintă funcționa un *horreum*, de mărimea 14×35,20 m, realizat din zidărie cu cărămidă și avînd în exterior caracteristicii « contraforți ».

La sud de pretoriu s-a săpat o clădire de o formă, de o împărțire și de o destinație neobișnuite. Rostul ei nu s-a putut preciza. Lîngă aceasta există însă o mare cisternă, săpată în pămînt, de formă ovală și cu pereții căptușiți cu stuc, ca să fie impermeabili. Apa depozitată în această cisternă nu era potabilă, ci servea ca rezervă, în caz de incendiu.

În *praetentura* și în *retentura* s-a determinat un număr de 12 pavilioane, fiecare lung de 43 m și lat de 9,40 m. În fața lor există cîte o prispă lată de 3 m.

Unele camere de la extremități (de dimensiuni mai mari) erau rezervate, probabil, ca locuințe pentru gradele inferioare. Fiecare baracă era divizată în nouă camere, late fiecare de 4,50 m. Numai la cele patru colțuri ale castrului se întîlnesc patru mari barăci, de aceeași mărime cu cele precedente, dar lipsite de împărțiri interioare. Cum acest castru fusese ocupat de o trupă de cavalerie *(ala I Hispanorum)*, presupunem că ele serveau de grajduri.

Toate aceste *hibernacula* aveau o temelie zidită din cărămizi fragmentare și bolovani de Olt. Pereții lor fuseseră construiți din bîrne, iar la acoperiș s-au folosit țigle de mărimea: 37×54 cm.

Drumurile din interiorul castrului apar neobișnuit de largi. *Via praetoria* și *decumana* au lățimea de 14,20 m, *via quintana* este largă de 13 m, iar în spatele pretoriului și al celor două *latera praetorii* exista un spațiu liber de 17 m lățime. În sfîrșit, *via principalis* este largă de 21,80 m. Dintre toate, numai *via praetoria* fusese pavată cu un strat de piatră. Ea avea pe margini cîte un portic lat de 2 m, de la care se păstrează *in situ*, bazele coloanelor. De asemenea, toate drumurile secundare dintre pavilioane fuseseră pavate cu cărămizi. *Via principalis*, *via decumana* și *via quintana* nu aveau nici un fel de pavaj. Pe întreaga lor suprafață apare pămînt curat. Lipsa pavajului la aceste importante drumuri interioare, precum și marea lor lățime s-ar explica tot prin caracterul unității din garnizoană. Pe aceste căi, cu pămînt pe jos, caii puteau circula mai ușor, în timpul trecerii în revistă a trupei. Un pavaj de cărămidă era repede distrus de copitele lor și animalele ar fi putut aluneca ușor. Se poate presupune însă și pavarea lor cu bîrne, fapt constatat la drumul roman din fața castrului Arutela (Cozia-Călimănești). *Via praetoria* era rezervată numai pietonilor, de aceea avea portice și pavaj. De remarcat faptul că porticele și pridvorul lipsesc pe *via principalis*, unde nu-și aveau rostul în asemenea situație.

Pînă în a doua jumătate a secolului III e.n., castrul roman și-a păstrat forma sa patrulateră, planul regulat al porților, așezarea simetrică a turnurilor de apărare, organizarea pe trei grupe a clădirilor interioare etc. Dar în epoca lui Gallienus-Aurelianus și mai ales sub tetrarhie, asistăm la o transformare a sistemului defensiv. Necesitatea acestei transformări de planimetrie se sublinia în secolul al IV-lea de către scriitorul militar Vegetius *(Epitoma institutorum rei militaris*, I, 23 și III, 8). El arată că cetățile pot avea acum orice formă (patrulateră, rotundă, poligonală etc.), deși regretă că nu mai este menținută ordinea de odinioară. Unele castre mai vechi (ca cel de la Drobeta) sînt adaptate (printr-o serie de modificări) la tactica militară impusă de presiunea popoarelor în migrație. Altele fuseseră zidite *a solo*, după un plan neregulat, impus de forma terenului. Turnurile de apărare au fost construite în afara liniei exterioare a curtinelor, sînt de dimensiuni mult mai mari și posedă ziduri foarte groase. Toate aceste transformări sînt legate de dezvoltarea mașinilor de asediu și balistice, pe care le cunoșteau acum și unele popoare migratorii. Castrele romane din secolele I—II aveau turnuri de formă regulată patrulateră. Din secolul IV, se introduc și turnuri de formă semicirculară sau circulară. Odată cu aceasta, s-a dat o foarte mare atenție șanțului de apărare care trebuia să aibă o adîncime și o lățime cît mai mare. În numeroase cazuri, cetățile erau înconjurate cu mai multe șanțuri. Crește de asemenea și înălțimea zidului de apărare, întărit la exterior cu un parament de blocuri așezate în *opus quadratum*, regulat sau neregulat. Zidul are crenele puternice. În locurile cele mai proeminente se amenajează pe coama incintei turnuri-platforme pe care se așază mașinile balistice. Circulația pe drumul de rond devine mult mai intensă, în timpul asediului, ceea ce a necesitat

lățirea acestei căi. Locuințele destinate trupei sînt construite acum, lipite de fața interioară a zidului de apărare pentru ca soldatul să fie cît mai aproape de postul de luptă care-i era repartizat în spatele unui crenel. În interior se ridică clădiri de tip nou.

Un exemplu tipic de transformare a unui vechi castru, într-o fortăreață de tip nou, îl întîlnim la Drobeta (fig. 55). Modificarea elementelor de apărare

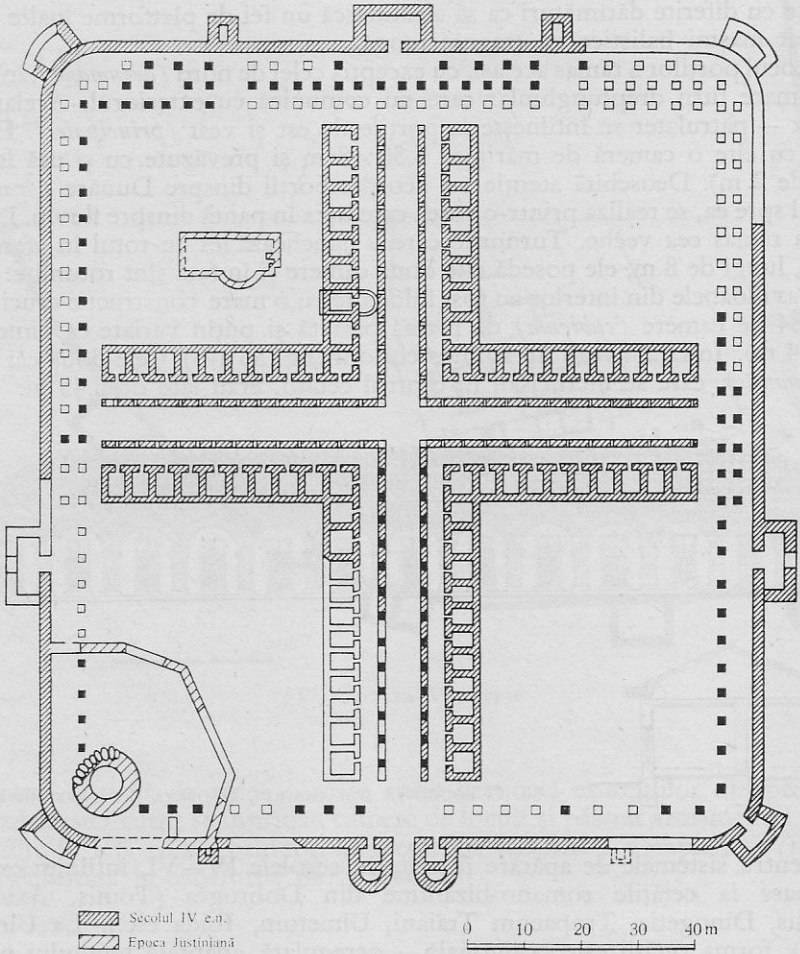

55. CASTRUL DROBETA (EPOCA TÎRZIE)

și a clădirilor de tabără ale castrului lui Traian a avut loc în epoca lui Gallienus-Aurelianus și în timpul tetrarhiei. S-a păstrat vechiul perimetru patrulater al castrului, dar zidul incintei a fost mult înălțat. Valul rămînea de asemenea necorespunzător ca înălțime. Pentru îndepărtarea inconvenientului s-a zidit la poala valului o linie de stîlpi (de mărimea 80 × 80 cm) aflată la o distanță de 6 m față de zid. De menționat că între stîlpi se afla un spațiu de 3 m. Acești piloni sprijineau grinzile unui pod de bîrne mult mai ridicat decît fostul val.

În *retentura*, apar în plus, unul sau două rînduri de asemenea stîlpi, care serviseră pentru susținerea grinzilor unor pavilioane destinate locuințelor soldaților.

Porțile și turnurile vechiului castru din secolul II, au fost dărîmate pînă la temelii și deasupra lor s-au ridicat altele. La colțurile castrului, sînt adăugate în afară, patru turnuri mai mari în formă de potcoavă. Ele au camere interioare și ziduri groase de 2 m. Turnuri intermediare între porțile și colțurile cetății, s-au făcut pe latura de sud (3×3 m) și pe cea de nord (4,35×4,35 m). Ele fuseseră umplute cu diferite dărîmături ca să alcătuiască un fel de platforme înalte pentru amplasat mașini balistice cu tragere lungă.

Locul porților a rămas același, cu excepția celei de nord *(decumana)*, înlocuită cu un mare turn dreptunghiular care nu comunica cu exteriorul. Același turn exterior — patrulater se întîlnește la porțile de est și vest *(principales)*. Ele sînt dotate cu cîte o cameră de mărimea 5,30×8 m și prevăzute cu o ușă în afară (largă de 2 m). Deosebită atenție s-a acordat porții dinspre Dunăre *(praetoria)*. Accesul spre ea, se realiza printr-o șosea care urca în pantă dinspre fluviu. Lățimea porții a rămas cea veche. Turnurile care o flanchează ies cu totul în afară. Late de 7 m, lungi de 8 m, ele posedă cîte două camere și în față sînt rotunjite.

Pavilioanele din interior au fost înlocuite cu o mare construcție cruciformă, avînd 84 de camere *(cubicula)* de formă pătrată și puțin variate ca dimensiuni (3,50×4 m). În față, aveau un frumos coridor (fig. 56 a-b). Cele două căi *(kardo* și *decumanus)*, care se încrucișau în centrul cetății, erau late de 6,45 m.

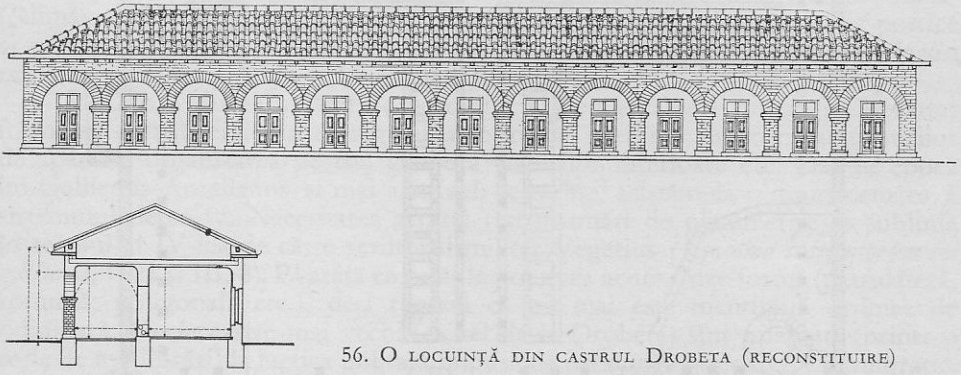

56. O LOCUINȚĂ DIN CASTRUL DROBETA (RECONSTITUIRE)

Pentru sistemele de apărare folosite în secolele IV—VI, întîlnim exemple numeroase la cetățile romano-bizantine din Dobrogea (Tomis, Axiopolis, Troesmis, Dinogetia, Tropaeum Traiani, Ulmetum, Ibida etc.). La Ulmetum (fig. 57), forma cetății este poligonală — neregulată, adaptată terenului pe care a fost construită. Turnurile sînt inegale ca mărime și așezate la distanțe diferite unul față de altul. Nici forma nu este aceeași. La colțuri ele sînt perfect circulare, la porți apar ca niște potcoave, iar între curtine sînt patrulatere. Forma și mărimea fiecărui turn a fost determinată de funcția defensivă, pe care o deținea în locul respectiv.

Atari forme de cetăți anunță pe cele din evul mediu.

Pentru formații militare mai mici, repartizate a locui în orașe, cum erau cele de pompieri, se construiau cazărmi speciale, de mărimi diferite. Forma lor amintește pe a cazărmilor-școală, folosite pentru instruirea gladiatorilor.

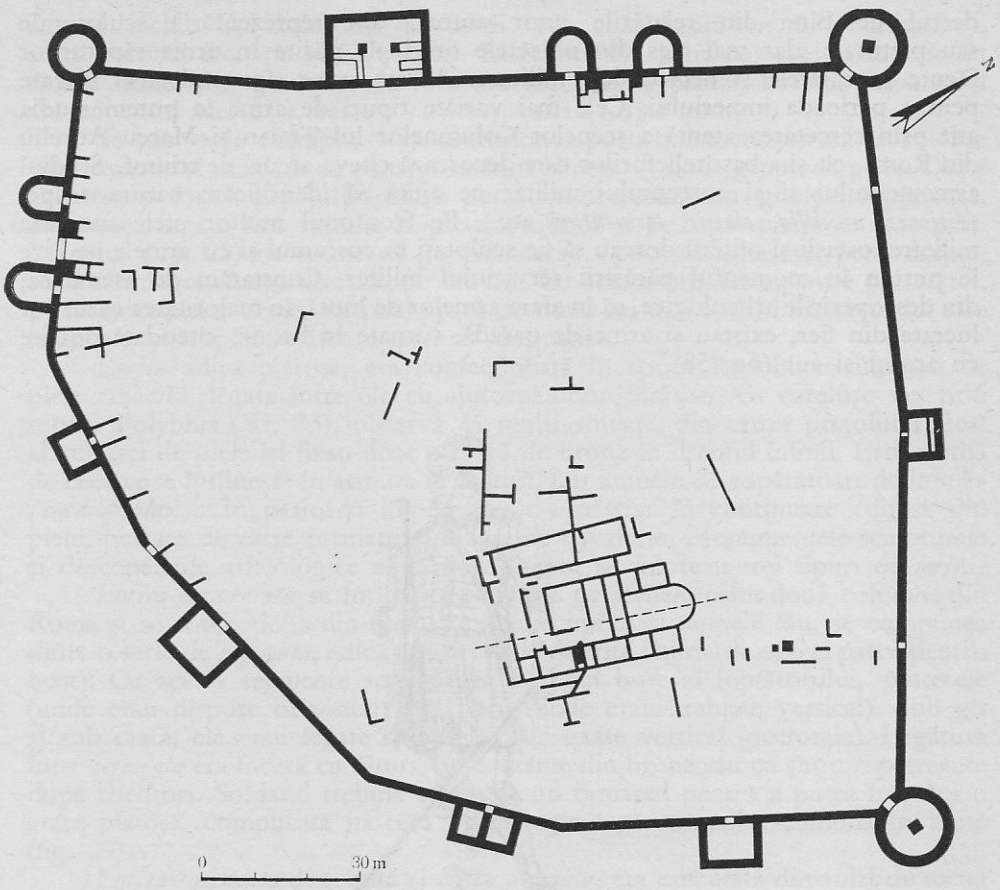

57. CETATEA VLMETVM

În centrul clădirii, se găsea o mare curte destinată exercițiilor de specialitate. În jurul acestei curți, se înșiruiau camere de locuit și păstrat armamentul, camere prevăzute în față cu un pridvor. O asemenea cazarmă a pompierilor *(vigiles)* a fost identificată în săpăturile de la Ostia.

ARMAMENTUL ȘI COSTUMUL MILITAR

În domeniul armamentului, Roma n-a pregetat, în decursul istoriei ei milenare, să adopte și să perfecteze armele cu bun efect combativ ale dușmanilor săi de pretutindeni. Arsenalul armelor ofensive și defensive varia după caracterul unităților pe care le echipa (infanterie, cavalerie, marină, trupe de asediu, formații de mașini balistice etc.). Forma, dimensiunile, măestria folosită la confecționarea lor, modul de întrebuințare a armamentului roman, toate acestea le cunoaștem

destul de bine din relatările unor autori, din reprezentările sculpturale sau picturale, dar mai ales din obiectele originale găsite în urma săpăturilor făcute în castrele și necropolele militare. Aceste surse sînt mult mai bogate pentru perioada imperiului. Cele mai variate tipuri de arme le putem studia atît prin cercetarea atentă a scenelor Columnelor lui Traian și Marcu Aureliu din Roma, cît și a basoreliefurilor care decorează cîteva arcuri de triumf. Studiul armamentului și al costumului militar ne ajută să identificăm natura trupei (*legiones*, *auxillia*, *classis*, *tormentum* etc.). Pe frontonul multor stele funerare militare, ostașii și ofițerii doreau să fie sculptați în costumul și cu armele pe care le purtau în momentul părăsirii serviciului militar. Constatăm de asemenea, din descoperirile arheologice, că în afara armelor de luptă, în majoritatea cazurilor lucrate din fier, existau și arme de paradă, turnate în bronz, cîteodată poleite cu argint și aur (fig. 58).

58. LEGIONAR

Galea sau *cassis*, este casca, lucrată la început numai din bronz (Polybius). Mai apoi, în epoca imperiului, în confecționarea ei domina fierul. Elementul esențial la o cască este desigur calota (*cudo*) care acoperea țeasta capului soldatului, avînd și o prelungire la spate, pentru protecția gîtului. În timpul marșului, casca se atîrna pe umeri cu o sfoară petrecută printr-un inel fixat în vîrful calotei (Columna Traiană). Pentru întărirea acesteia din urmă, se nituiau pe ea în exterior, două limbi de metal, încrucișate sub inelul de atîrnat. Fruntea luptătorului era protejată cu o vizieră mobilă, de înălțime diferită, fixată cu nituri de calotă, deasupra urechilor. Rareori această vizieră acoperea întreaga față. Ea lăsa vederii numai două orificii în dreptul ochilor. Protecția obrajilor era realizată prin *bucculae*, două foi mobile de metal, atîrnate de calotă de la tîmple pînă sub bărbie. Cîteodată, aceste « obrăzare » acopereau și urechile, unde de asemenea trebuia lăsat un orificiu necesar auzului. Existau și căști din bronz, destinate numai parăzilor. Erau turnate în felul unor adevărate măști, cu orificii numai la gură,

nas și ochi. Un accesoriu al căștii era considerată *crista* (« creasta »), adică panașul fixat pe vîrful calotei. El consta din pene colorate în funcție de natura armei și a gradului. Se foloseau mai ales la parăzi. Forma, culoarea și aranjamentul acestor « creste » *(cristae)* variau foarte mult.

Se știe — de exemplu — că centurionul purta *crista transversa*, de culoare albă-argintie și aranjată cu penajul răsfrînt lateral, în două grupe de pene. După culoarea și forma penajului ostașii puteau ușor recunoaște gradele superioare. Asemenea detalii sînt vizibile în pictura murală și pe unele pietre de mormînt. Polybius (VI, 23) ne spune că pe vremea sa « panașul avea trei pene drepte, roșii sau negre, lungi de aproape un cot. Cu aceste ornamente puse pe creștet, pe lîngă celelalte urme, soldatul apare de două ori mai înalt, înfățișarea lui este frumoasă și înspăimîntătoare pentru dușmani ».

Lorica adică platoșa, era confecționată în epoca Republicii din fîșii de piele tăbăcită, legate între ele cu ajutorul unor cusături, cu cureluțe sau prin nituri. Polybius (VI, 23), observa că mulți soldați, din cauza prețului ridicat al cuirasei de piele își fixau doar o placă de bronz în dreptul inimii. Este vorba de ceea ce se întîlnește în armura elenistică, sub numele de «apărătoare de inimă» *(cardiophylax)*. În perioada imperiului, s-a păstrat în continuare cuirasa din piele, purtată de către formații auxiliare de cavalerie. Monumentele sculpturale și descoperirile arheologice ne arată că acum se foloseau trei tipuri de *lorica:*

Lorica segmentata se întîlnește frecvent pe scenele celor două columne din Roma și se confecționa din fier. După cum indică și numele său, se compunea dintr-o serie de *segmenta*, adică din benzi de diferite lățimi (de obicei patru pentru bust). Cu aceste segmente se îmbrăca întregul bust al luptătorului, pîntecele (unde erau dispuse orizontal) și umerii (unde erau aranjate vertical). Sub gît și sub ceafă, ele erau legate de două plăci fixate vertical (pectorale). Legătura între *segmenta* era făcută cu nituri, cu catarame din bronz sau cu șnururi petrecute după cheotori. Soldatul trebuia ajutat de un camarad pentru a putea îmbrăca o atare platoșă, complicată în ceea ce privește legăturile, dar comodă în luptă (fig. 59).

Lorica squamata denumită și *lorica plumata*, era executată din solzi de metal de forma unei unghii mari și cusuți între ei cu sîrmă. Se obținea astfel o cămașă de zale alcătuită din plăcuțe care se suprapuneau în felul solzilor de pește *(squama)* sau al penelor de pe pîntecele păsărilor *(pluma)*. Întreaga pînză de zale se putea coase pe o haină de stofă sau fixa pe curele de piele (fig. 60). Această *lorica* necesita însă adăugarea la poalele ei a unui lambrechin, adică a unui cordon

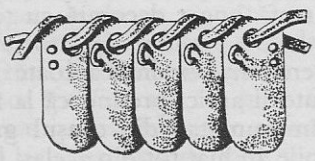

60. LORICA PLUMATA

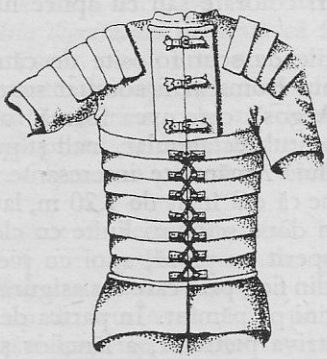

59. LORICA SEGMENTATA

lat de piele. Acesta avea marginea în formă de solzi mari care se placau cu metal (cu scopul de a proteja partea inferioară a pîntecelui). Numeroase fragmente din atare specie de *lorica* au fost găsite în castrul de la Slăveni.

Lorica hamata era o cămaşă realizată din ţesătura continuă a unor ineluşe de metal sau din împletirea unei sîrme. Se îmbrăca uşor; apare frecvent în epoca tîrzie a imperiului şi în evul mediu.

Cele trei tipuri de lorica descrise mai sus, erau purtate de trupă şi de gradele inferioare. Împăratul şi ofiţerii superiori îmbrăcau *loricae* alcătuite din două piese, de bronz, turnate după un mulaj luat pe bustul beneficiarului. O piesă acoperea partea din faţă a bustului şi alta spatele. Ele se completau cu legături din *segmenta* peste umeri şi cu lambrechine în partea inferioară. Prinderea cu catarame şi curele a celor două bucăţi, se făcea de la şolduri pînă sub braţe. În faţă, o atare cuirasă era decorată cu diferite figuri de zei (Medusa, Mars, Victoria etc.) sau cu unele semne religioase şi de război. Statuile de marmură sau din bronz ale împăraţilor ne-au păstrat imaginea perfectă a acestor *loricae* turnate din două piese.

Pentru atîrnarea săbiei şi a pumnalului, fiecare soldat purta un *balteus* sau un *cingulum*. Primul consta dintr-o diagonală de piele, petrecută pe deasupra umărului stîng, apoi legată pe şoldul drept. Mult mai frecvent apare însă pe reprezentările de caracter militar, *cingulum militiae*, adică centironul care se lega peste pîntece, imediat sub *lorica*. Acest obiect de echipament s-a folosit în expresiile *cingulum sumere* (« a-şi lega centironul », adică « a recruta ») şi *cingulum liberare* (« a ieşi de sub arme »). Centura se făcea de obicei, dintr-o curea lată din piele, prinsă în faţă cu o cataramă puternică. Mai rar era compusă dintr-o serie de plăcuţe patrulatere din metal, legate între ele cu ineluşe. În ambele cazuri, centura era decorată cu aplice din metal strălucitor sau cu felurite pandantive de natură profilactică. De centiron era atîrnat în faţă un fel de « şorţ », realizat din piele placată cu foi de metal şi terminat la poale cu pandantive de metal ornamentale *(bullae)*. La ofiţerii superiori şi la împăraţi, *cingulum* avea un caracter ornamental şi distinctiv, în ceea ce priveşte gradul. Ei îşi atîrnau sabia de o cheotoare legată sub lorică. În asemenea situaţie, *cingulum* devenea o fîşie de lînă frumos colorată care se încingea în jurul cuirasei, peste pîntece şi se înnoda elegant în faţă (fig. 58).

Armata din epoca Republicii împrumutase, de la cea elenistică, « jambierele » sau cnemidele *(ocrae)* pentru protecţia fluierelor picioarelor. Ele se făceau dintr-o foaie de metal îndoită. În epoca imperiului nu s-au mai folosit atari cnemide, fiind incomode. Se purtau numai ca piese de paradă de către centurioni şi erau făcute din stofă bogat decorată cu ţesături colorate sau cu aplice lucitoare din metal.

Termenul *scutum* indică toate tipurile de scut folosite de către armatele romane. Autorii antici pretind că la început Roma ar fi adoptat scutul denumit « argian » (împrumutat din oraşul grec Argos), care avea formă rotundă. Mai apoi, legiunile au luat tot din acelaşi loc, scutul rectangular, înalt şi puţin curbat, ca să acopere mai bine corpul luptătorului. Amănunte interesante asupra lui, le aflăm la Polybios (VI, 23), care ne spune că era înalt de 1,20 m, lat de 0,75 şi gros de 0,075 cm: « Scutul era format din două scînduri lipite cu clei făcut din zgîrci de bou şi pe faţa din afară era acoperit cu pînză, apoi cu piele de viţel. La marginea de sus şi de jos avea întăriturî din fier, prin care era asigurat împotriva loviturilor tăişului săbiei; el se putea sprijini pe pămînt. În partea de mijloc i se punea o tablă de fier, care îl apăra împotriva pietrelor, a lăncilor şi a oricărei

arme aruncate cu putere» — scrie același istoric. Documentele sculpturale demonstrează că acest tip de *scutum* a fost folosit pînă la începutul imperiului (fig. 61).

Cele mai caracteristice tipuri de scuturi se întîlnesc pe cele două columne din Roma. Ele au formă rectangulară, curbată, rotundă, hexagonală și ovală, dar sînt în general, de dimensiuni mult mai modeste, decît cele purtate de armata Republicii. Pe monumentele sculpturale apar toate formele de scuturi.

Clipeus, era oval sau hexagonal; proteja numai bustul; era lucrat din lemn întărit cu șaibe de metal; acoperite cu piele tăbăcită și întărit pe margini cu o bordură de metal. În exterior și la centru, avea fixată cu cuie o proeminență conică, turnată în metal, denumită *umbo* (fig. 62). Această ieșitură devia pro-

61. TIPURI DE SCUTURI

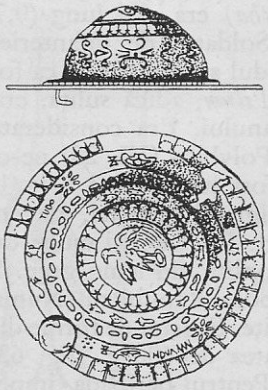

62. SCUT CU UMBO

iectilele inamicului care loveau în scut și servea concomitent pentru izbirea în lupta corp la corp. La scuturile luxos executate, *umbo* era decorat cu scene de război, figuri profilactice, zodiacale, elemente florale etc. Mai rar, era gravat pe el, numele proprietarului. Asemenea ornamentații ocupau cîteodată fața exterioară a întregului scut. Desenele pictate erau variate și reprezentau fulgere, coronițe din ramuri, stele etc. Repertoriul lor constituia, de multe ori, semne de recunoaștere a trupei din care făcea parte luptătorul. Pe tablourile Columnei lui Traian identificăm formațiile de legiuni, de trupe auxiliare, de pretorieni, de corpuri de aliați etc., pe baza acestor semne de pe scuturi. În veacul al IV-lea, *Notitia dignitatum* ne arată că fiecare formație militară poseda, ca semn distinctiv, un scut care purta un anumit grup de desene, colorate diferit. Un fragment de scut, descoperit la Dura Europos (pe Eufrat), are pictată pe pielea ce-l acoperea în exterior, o hartă-itinerar, care indica distanțele pe care trebuia să le parcurgă posesorul său, dintre orașele de pe coasta de vest și de nord a Mării Negre. *Clipeus* s-a păstrat în dotația armatei romane, pînă în epoca tîrzie a imperiului.

Parma, scut de formă rotundă, lucrat din aceleași materiale, se purta de cavalerie și de formațiile ușoare de infanterie (din vremea Republicii pînă în veacul al IV-lea e.n.).

Orice tip de scut avea fixate pe fața interioară două mînere de piele, pe sub care ostașul își petrecea antebrațul mîinii stîngi, ca să-l poată manevra.

Gladius se considera sabia «națională» a armatei romane, deși fusese împrumutat de la triburile hispanice, în timpul luptelor cu Hannibal. Se compunea dintr-un mîner de lemn (mai rar din ivoriu sau os), de formă cilindrică. Mînerul era cu buton *(capulus)* și legat de o lamă cu două tăișuri, grea, dar bine ascuțită la vîrf. Arma era păstrată într-o teacă *(vagina)*, confecționată din lemn acoperit cu plăci sau din tablă (de bronz sau fier), adesea gravată. La partea superioară, *vagina* era prevăzută cu inele cu ajutorul cărora ea se putea agăța de *cingulum* sau de *balteus*. Soldatul purta *gladius* atîrnat pe șoldul drept fiindcă în stînga avea *scutum*. Ofițerii nu purtau *scutum* de aceea își fixau *gladius* pe șoldul stîng.

Originalele găsite în săpături, dovedesc că un *gladius* de infanterie avea lungimea de aproximativ 0,50 m, pe cînd cel de cavalerie (care se mai numea și *spatha)* era mai lung (0,75 m).

Soldatul de infanterie mai fusese dotat cu un *pugio*, un pumnal agățat pe șoldul stîng, identic ca formă cu *gladius*, însă de dimensiuni modeste.

Pilum, adică sulița, era arma care putea fi aruncată de la distanță asupra dușmanului. Era considerată și ea drept armă «națională», de mare efect în atac. Polybios (VI, 23) ne-o descrie pe aceea din epoca Republicii, cînd sulița ar fi fost lungă de 3 coți (1,35 m). O atare armă de atac, cînd era turnată în întregime din metal, devenea prea grea și nu putea fi azvîrlită cu ușurință și efect. În cele mai multe cazuri, numai vîrful ei era modelat din fier, iar coada era cioplită din lemn greu. Săpăturile arheologice, pe locul unor bătălii celebre din epoca Republicii (Numantia, Alesia etc.) au descoperit numeroase vîrfuri de sulițe. Ele sînt de forme diferite (conice, piramidale, plate etc.) și nu depășesc greutatea de 600 g. (fig. 63—64).

Pentru perioada imperiului, sîntem mult mai documentați în privința acestor *pila*. Lungimea lor varia între 0,64—1,06 m. Toate muzeele posedă azi vîrfuri de *pila*, în marea lor majoritate lucrate din fier bătut pe nicovală, ca să capete o formă conică sau piramidală cu patru fețe. Pentru fixarea lor în mînerul de lemn, se lăsa la bază un vîrf ascuțit pentru a fi înfipt. De cele mai multe ori acesta din urmă era tubular pentru ca mînerul lemnos, o dată introdus în el să fie fixat cu un cui bătut printr-un orificiu.

Cu totul excepțional se întîlnește *pilum murale* care este o suliță dublă, lungă de 1,50 m, folosită mai ales la asedierea unei cetăți. Prinsă la centru cu mîner, ea se putea manevra de pe scara de asediu introducîndu-se prin golul dintre două crenele în scopul de a lovi în dreapta și în stînga pe dușmanii ascunși după aceste parapete.

În săpăturile arheologice de la Slăveni, au fost descoperite peste 50 vîrfuri de *pila* turnate în bronz, cu înmănușare tubulară și fățuite piramidal (cu trei pînă la opt fețe). Ele fuseseră frumos lustruite, în unele cazuri chiar poleite cu foiță de argint. Sînt fără îndoială arme de paradă, neîntîlnite în alte castre romane.

Hasta, adică lancea, era considerată o armă mai ușoară, folosită în lupta corp la corp, în primul rînd, de către legiuni. Pe timpul lui Polybios (VI, 22) ea avea următoarele caracteristici: «Mînerul ei din lemn are în genere lungimea de doi coți (=0,95 m) și grosimea de un deget (=0,018 m). Vîrful lăncii, lung de o palmă (=0,08 m) este atît de subțire și de ascuțit, încît se îndoaie ușor de la prima lovitură, astfel că dușmanul nu o mai poate refolosi». Sub imperiu, *hasta* a fost purtată de legiuni și de trupele auxiliare de infanterie sau de cavalerie. În afară de reprezentările sculpturale, săpăturile arheologice au scos la lumină

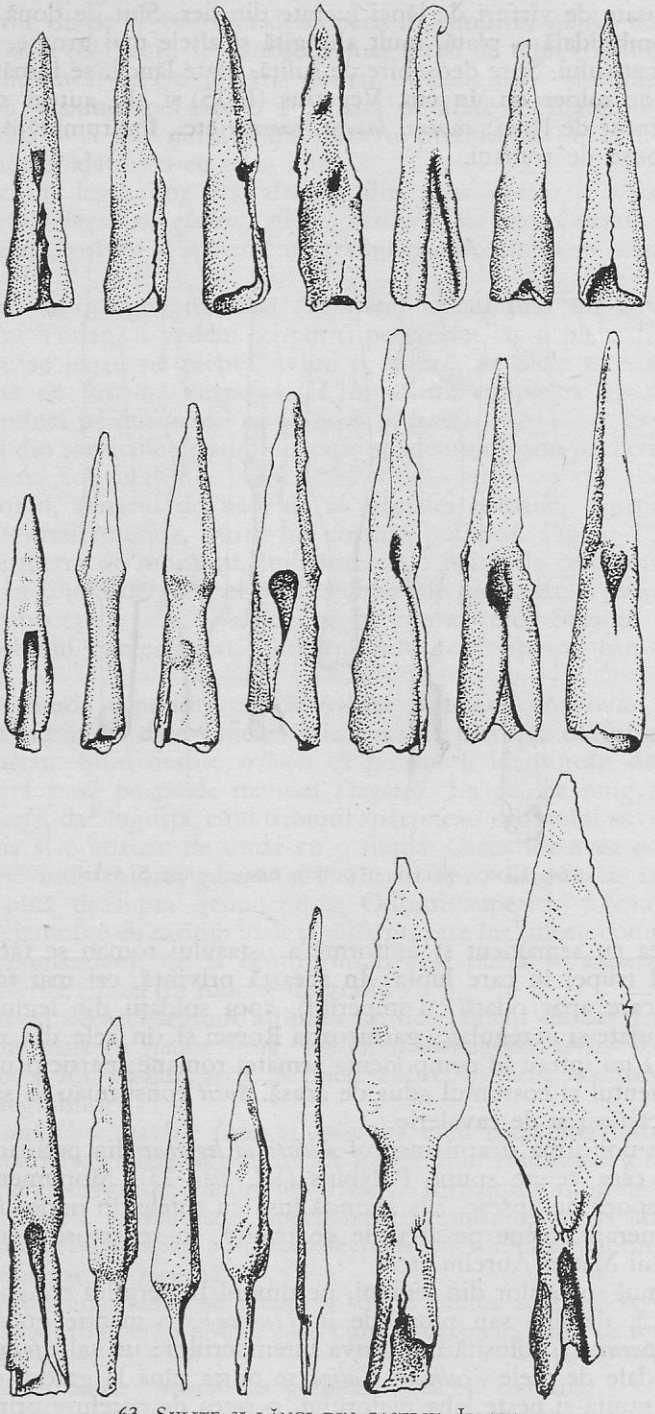

63. SULIȚE ȘI LĂNCI DIN CASTRUL JIDAVA

o mare cantitate de vîrfuri de lănci lucrate din fier. Sînt de două tipuri: unele de formă romboidală — plată, mult alungită și altele mai groase, cu o nervură în lungul ascuțișului. Spre deosebire de suliță, toate lăncile se înmănușau tubular și se fixau de mîner cu un cui. Vegetius (II,15) și alți autori ne vorbesc de mai multe tipuri de lănci: *contus*, *lancea*, *gaesum* etc., împrumutate de la diferite popoare supuse de romani.

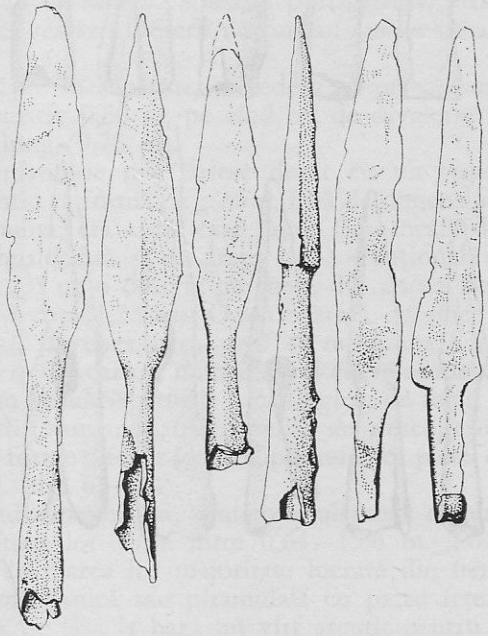

64. LĂNCI, SULIȚE ȘI CUȚITE DIN CASTRUL SLĂVENI

Dotarea cu armament și uniformă a ostașului roman se făcea în funcție de specificul trupei în care lupta. În această privință, cei mai favorizați erau pretorienii (care apar odată cu imperiul), apoi soldații din legiuni, formațiile auxiliare regulate și neregulate, garnizoana Romei și în cele din urmă, marina. Aliații *(socii)* nu intrau în componența armatei romane; participau la războaiele ei cu armamentul și costumul adus de acasă. *Socii* constituiau în special, unități de arcași, prăștiași și de cavalerie.

Despre uniforma și armamentul *soldatului legionar* din perioada Republicii, știm numai ceea ce ne spune Polybius (VI, 22—23). Monumente figurative din această epocă ne lipsesc. Ele abundă însă cu sutele, în perioada Imperiului, ca pietre funerare, scene pe arcurile de triumf, în repertoriul columnelor lui Traian și a lui Marcu Aureliu etc.

Costumul soldaților din legiuni, pe timpul Imperiului era compus dintr-o cămașă-tunică, de lînă sau pînză de in *(tunica)*; o mantie groasă țesută din lînă *(sagum-paenula)*, folosită împotriva intemperiilor; un șal *(focale)*, pantaloni scurți și sandale de piele *(caliga)*. *Caliga* se purta pînă la gradul de centurion: avea talpa țintuită și peste laba piciorului, o rețea de cureluțe prinse în diferite

feluri. Săpăturile de pe limesuri au descoperit în cimitire, *caligae* destul de bine păstrate. În Dacia (Slăveni), se cunosc numai urme de tălpi ţintuite, imprimate pe cărămizi încă nearse. Un împărat roman — Caligula — şi-a căpătat această poreclă pentru pasiunea pe care o avea faţă de atare încălţăminte; după cum altul — *Caracalla* — se va numi astfel pentru predilecţia pe care o avea, de a purta mantaua soldăţească cu acest nume.

Armamentul legiunilor era alcătuit din *galea (cassis)*, *lorica segmentata*, *scutum* cu *umbo*, *cingulum*, *gladius*, *pugio*, *hasta*, *pilum* etc. Corpul subofiţerilor purta cam acelaşi costum şi armament, gradul recunoscîndu-se numai printr-un mic detaliu.

Purtătorii de insigne militare *(signiferi)* aveau însă un costum aparte. Pe columna lui Traian, îi vedem acoperiţi pe creştet cu o piele de cap de urs (ale cărui labe se legau pe piept), avînd o cuirasă de piele tare, *tunica*, *sagum* şi *gladius* prins de *balteus*. Vegetius (II,16) afirmă că pielea ursului cu gura căscată înspăimînta pe duşmani *(ad terrorem hostium)*.

Gradaţii din serviciile de administraţie se identifică prin pachetul de *tabulae*, pe care îl poartă sub braţ.

Centurionul, ofiţerul de nădejde al armatei romane, considerat ca cel mai de seamă grad inferior, purta un costum pompos. Figura i se întîlneşte pe numeroase pietre de mormînt, îmbrăcat cu o haină de ceremonial încărcată cu decoraţii. În ţinuta de gală, el purta cuirasă de piele (sau o *lorica squamata)*, cnemide ornamentate, *galea*, *gladius*, *pugio*, *scutum* etc. Semnul lui caracteristic este bastonul confecţionat dintr-un butuc de viţă pe care-l poartă în mîna dreaptă.

Despre ofiţerii superiori, adică *tribuni legionum*, *praefectus castrorum* şi *legatus legionis*, nu avem date suficiente în ceea ce priveşte costumele şi armele pe care le purtau. Ştim despre *tribuni* că puteau fi identificaţi după o bandă lată de purpură pusă pe poala mantiei *(sagum)*. La cei de rang senatorial ea era lată *(laticlavi)*, dar îngustă, cînd tribunii aparţineau ordinului ecvestru *(angusticlavi)*. Mantia şi-o atîrnau de umăr cu o fibulă. Casca lor avea o *crista* foarte bogată în pene multicolore; *gladius* şi-l atîrnau de o diagonală, iar pantalonii lor coborau pînă deasupra genunchilor. Ofiţerii superiori aveau dreptul de a purta *calcei*, cizmuliţe cu carîmb înalt şi răsfrînt, care închideau complet piciorul.

Fiecare comandant, de la centurion în sus, purta *paludamentum*, o fîşie de stofă de diferite culori (în funcţie de grad).

În efectivul fiecărei legiuni întîlnim un detaşament de cavalerie. Călăraşii aceştia erau înarmaţi cu *gladius* lung, *contus*, *scutum*, *galea*, *lorica* şi trei *pila*. Pe scenele columnei lui Traian, apar în unele cazuri, figurile acestor călăraşi din componenţa legiunilor.

Trupele auxiliare regulate (alae şi *cohortes)* erau recrutate dintre popoarele considerate « barbare » aflate în provinciile imperiului. Hadrianus a fost creatorul *trupelor auxiliare neregulate*, denumite *numeri*, formate din aceleaşi populaţii neromanizate (mauri, sirieni etc.), specializate în mînuirea unei anumite arme. Pe Columna lui Traian apar toate aceste formaţii militare, luptînd cu armele specifice locului lor de baştină.

Cohortes (de infanterie) se recunosc după tunica scurtă, *cingulum*, *sagum*, *caliga* şi *focale*. Ca arme, erau dotate cu o cuirasă de piele, *galea* cu inel de atîrnat, scut oval, *gladius* şi *hasta*.

Alae (de cavalerie) purtau în general, aceleaşi costume şi aceleaşi arme ca şi cohortele. Scutul lor era o *parma* ovală sau hexagonală.

Soldații din *numeri* veneau în castru cu costumul și armamentul lor național. Pe Columna lui Traian, întîlnim prăștiași batavi aduși de la Rin, arcași sirieni înarmați cu arcuri lungi, mauri călărași ș.a. În anumite momente, Roma a angajat între trupele auxiliare regulate și pe *cataphractarii* sarmați (pl. 17,2), călărași îmbrăcați cu cai cu tot, în plăci de piele *(lorica plumata)*.

Trupele din garnizoana Romei își aveau și ele costume și armament specific, destul de slab cunoscute din monumentele sculpturale.

Pretorienii purtau *tunica*, *sagum*, *lorica segmentata*, cu lambrechine, *scutum*, *galea* cu o mare *crista*, *pilum*, *cingulum*, *gladius* etc. *Cohortes Urbanae* constituiau o unitate de poliție, îmbrăcată cu *tunica* și *sagum*, apoi înarmată cu căști, sabie, *parma* și *pugio*. Pe timpul domniei lui Domitianus sau Traian, s-a constituit garda imperială, formată din *equites singulares*, înarmați cu cască, *clipeus* și *lorica* din piele. Purtau și ei tunică, pantaloni și *caliga*.

Pentru *echipamentul marinei*, ale căror elemente erau recrutate din oameni de jos (chiar și sclavi) posedăm indicații de la Vegetius și din unele monumente sculpturale. Îmbrăcămintea lor era compusă din tunică strînsă pe corp cu un *cingulum*, un *sagum* lung, pantaloni și *caliga*. Ca arme de luptă, aveau *hasta*, sabia, pumnalul ș.a.

MAȘINI BALISTICE ȘI DE ASEDIU

Arcul, cea mai simplă mașină balistică, este una dintre cele mai vechi și răspîndite arme de tragere, de pe întregul glob. El se bazează pe elasticitatea lemnului și a corzii, elemente perfecționate înaintea romanilor de către popoarele orientale și de grecii din epoca homerică. Romanii nu au adus nici o îmbunătățire acestei arme, împrumutată de ei de pretutindeni, dacă aducea ceva nou în privința efectului de tragere. Coarda era confecționată din cînepă sau din in, cîte odată și din intestine de animal. Arcul propriu-zis era cioplit din esențele de lemn cele mai tari și cele mai elastice. Săpăturile arheologice au descoperit numeroase săgeți romane din fier, care sînt fie piramidale, fie plate în formă de frunză. Arcașii din trupele auxiliare, recrutați dintre semințiile siriene, posedau arcuri lungi, cu care puteau azvîrli o săgeată pînă la o depărtare de o mie de metri.

În domeniul poliorceticii, adică a mașinilor de război de aruncat proiectile și de asediu, romanii au rămas elevii grecilor. Unitățile de *fabri*, adică de meșteșugari din cadrul diferitelor formații militare, aveau sarcina de a confecționa aceste mașini. Folosirea lor în luptă apare prima dată pe timpul luptelor cu cartaginezii.

Dacă în ceea ce privește arcul, puterea de aruncare a săgeții rezulta din elasticitatea brațelor armei, pentru «artileria» romană, denumită generic *tormenta*, principiul de bază era fondat pe elasticitatea torsiunii mănunchiurilor de fibre care alcătuiau coarda.

Orice mașină balistică romană era compusă din trei elemente: un piedestal, un braț cu uluc destinat așezării proiectilului și mecanismul (arcul) de întins coarda. Acesta din urmă alcătuia o casetă cu resorturi (arcuri) împărțită în trei compartimente. În compartimentul central, se îmbuca ulucul brațului purtător al proiectilului. În compartimentele laterale erau fixate vertical, unele lîngă altele, corzi elastice și puternice *(nervi torti)*, făcute din tendoane, sau din păr de animal (cîteodată și din păr de femeie). Corzile se încordau cu ajutorul

unui instrument denumit *entonion*. Între fascicolele corzii se introducea forțat, de ambele părți ale ei, cîte un bastonaș de lemn, drept și inflexibil, care în stare de repaos, se găsea îndreptat spre casetă. Aceste două bastonașe se legau între ele, la capetele din afară, cu o coardă. Aceasta din urmă se putea trage cu ajutorul unui troliu (dispozitiv mecanic de înfășurarea corzii), fixat la capătul brațului cu uluc, în care se găsea proiectilul.

Existau două tipuri de *tormenta: catapultae* și *balistae*, fiecare avînd unele variante neînsemnate, descrise și de către Vitruvius (X,10—12):

Catapulta avea brațul traiectoriei orizontal, de aceea arunca proiectilele numai în linie dreaptă. Se mai numea și *scorpion*. Imaginea ei o întîlnim pe Columna Traiană și a putut fi reconstituită în muzee (fig. 65).

Balista constituia o piesă de artilerie care arunca blocuri de piatră (mai rar și bîrne), trimise sub un unghi de 45 grade. Brațul-uluc « de aruncat », era sprijinit pe sol cu o înclinare de 45 grade. Cablul ei se întindea ca și coarda unui arc; era puternic și în formă de chingă, ca să poată izbi cu efect proiectilele de piatră. Întocmai ca și catapulta, balista poseda pe ulucul brațului de tir (fig. 66), un cursor mobil (fig. 66) care se putea trage înapoi cu ajutorul troliului (fig. 66).

Ammianus Marcellinus (XXIII, 4, 4) și alți scriitori din veacul al IV-lea amintesc de o mașină de război de mare efect, *onager* (denumită cîteodată și *scorpion)*. Se compunea dintr-o cutie formată din două bîrne puternice, legate între ele. În interiorul ei se așezau în poziție orizontală, segmente de funii *(nervi)* puternic răsucite. Aceste fișii de coarde articulau un braț de pîrghie, care în stare de nefuncționare, stătea vertical. La extremitatea lui superioară era atîrnat proiectilul (o piatră) într-o mică plasă. Pîrghia se încorda și se apleca tot cu un troliu, pînă ce ajungea în poziție aproape orizontală. Cu o lovitură de ciocan, se ridica cîrligul care reținea pîrghia armată. Odată declanșată, această pîrghie se ridica brusc și arunca proiectilul. Ea se oprea, izbindu-se pe un obstacol moale (paie, iarbă, pernă etc.). Prin amortizarea loviturii, nu se rupea (fig. 67). Onagerul avea deci o traiectorie curbă, asemănătoare cu o praștie. În afară de pietre, cu el se aruncau asupra inamicului și vase cu materiale inflamabile (cîte odată umplute cu albine). Cu această mașină balistică, se putea arunca o piatră de 2 kg pînă la depărtarea de 350 m. Ea a fost numită (în glumă de către soldați) *onager*, adică « măgar sălbatic », fiindcă întocmai ca acest animal, arunca cu picioarele dinapoi, pietrele și pămîntul.

Catapultele și balistele (inclusiv *onager)* erau folosite mai ales pentru apărarea fortificațiilor. Dar pentru a distruge aceste întărituri, romanii se foloseau de *aries* (« berbec »), cunoscut ca armă de dislocare a zidurilor, încă din timpul imperiului asirian. Descrierile autorilor romani și unele reprezentări, ne arată că în forma lui clasică, *aries* se prezenta astfel (fig. 68).

Se pregătea o bîrnă lungă de cel puțin 18 m, în al cărui vîrf, îndreptat spre zidul inamic, se fixa un mare butuc de fier, adesea modelat în forma capului de berbec. Ea se atîrna apoi de grinda interioară a unei case mobile, așezată pe roți. Acest « hangar » poseda acoperiș în două pante și era căptușit cu materiale neinflamabile (de obicei cu piei de animale proaspăt jupuite). Atacatorii împingeau din interior această casă pe roate, ca să fie feriți de loviturile trimise de pe zidul asediat. Odată ajunși lîngă zid, ei balansau cu putere bîrna care izbind cu *aries* îl dărîma treptat.

Cînd asediul era considerat de mică importanță, soldații făceau *testudo* (« carapace de broască țestoasă ») din scuturi rectangulare. Se așezau unul lîngă

altul și ridicau scuturile orizontal, deasupra capetelor, în așa fel, ca acestea să fie unul lîngă altul și să formeze un acoperiș protector continuu.

Asemănătoare cu *aries* erau *falces murales* și *terebrae*. Prima se prezenta ca o uriașă « seceră-coasă » care prin izbire pătrundea prin paramentul de blocuri al zidului și-l desfăcea. *Terebra* (« sfredel-burghiu ») era un *aries* cu vîrful ascuțit, care producea perforații în zidurile de apărare, construite din cărămidă.

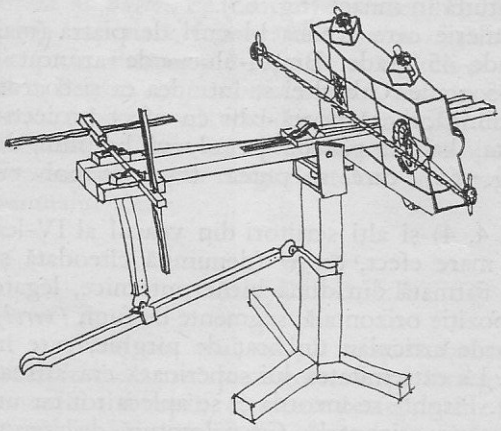

65. CATAPULTĂ

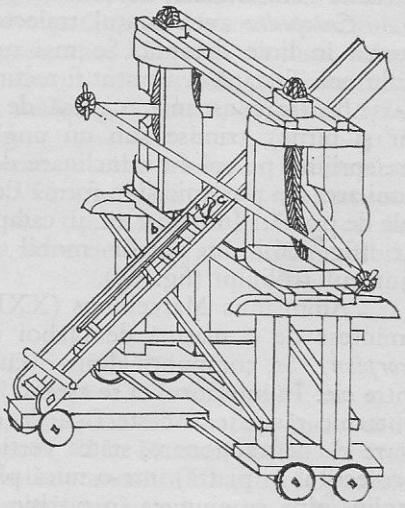

66. BALISTĂ

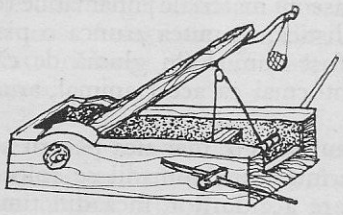

67. ONAGER

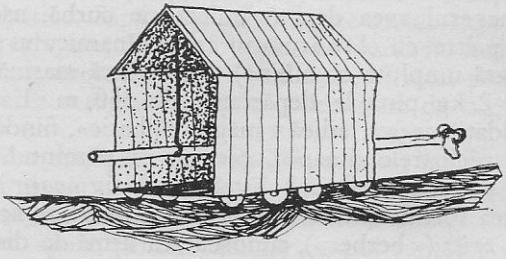

68. ARIES

Romanii foloseau și ei pentru asedii, turnurile de apropiere, construite din lemn și împinse pe roți. Acestea aveau forma trunchiului de piramidă și în ele, luau loc atacatorii. Și de astă dată, exteriorul lor trebuia căptușit cu piele crudă, ca să fie ferite de materiile inflamabile aruncate de inamic.

Din lectura bătăliilor descrise de Ammianus Marcellinus, constatăm că în veacul al IV-lea, artileria romană « grea » și mașinile de asediu luaseră o mare dezvoltare și extindere, la toate formațiile militare. Pînă la apariția prafului de pușcă în Europa, evul mediu s-a folosit de ceea ce au creat romanii în domeniul balisticii.

STEAGURILE ARMATEI — SIGNA MILITARIA

Din epoca Republicii, fiecare unitate fusese dotată cu un steag, considerat simbol religios și emblemă de recunoaștere. El era alcătuit dintr-o lance (simbolul zeului Mars) care se înfigea cu vîrful în pămînt. Pe capătul opus, se fixa o figură de animal. La mijlocul lăncii exista un cîrlig de care se apuca atunci cînd mînerul (în formă de suliță) era scos din pămînt.

Odată cu reorganizarea tactică a legiunilor, Marius le-a dat ca emblemă cîte o acvilă *(aquila)*. Pasărea lui Iupiter (turnată în argint) era reprezentată cu aripile desfăcute pentru zbor, avea o coroniță în plisc și fulgerul în gheare. Soldatul purtător al acestui steag era numit *aquilifer*. Steagurile *(signa)* pentru manipule păstrau aceeași formă, dar în locul păsării, se atîrnau fîșii de purpură sau foi de iederă argintate. Se mai foloseau ca embleme în vîrful mînerului, palma deschisă a unei mîini (împotriva « deochiului »!), un steguleț, o coroniță ș.a. Decorațiile obținute de trupă erau prinse (suprapuse) pe același mîner. Legiunile primeau *signa* în formă de coronițe, iar cohortele pretoriene, *phalerae* (discuri ornamentate). Printre acestea se mai atîrnau și obiecte talismanice (semiluna, ghinda etc.). Pe mînerul steagului se întîlneau adesea și unele semne zodiacale. Tot pe aceasta se putea fixa o *tabula ansata* din metal, pe care era gravat numele unității militare.

Cercetările arheologice au putut stabili, pentru fiecare legiune, emblemele oficiale pe care le purtau diferitele *signa:*

Acvila: legiunea XIII Gemina
Barza: legiunile II, III și IV Italica
Berbecul: legiunea I Minervia
Capricornul: legiunile I Adiutrix, II Augusta, II Italica, IV Macedonica, XIV Gemina, XX Valeria Victrix, XXI Rapax, XXII Primigenia și XXX Ulpia
Centaurul: II Parthica și IV Italica
Corabia: I Adiutrix, II Adiutrix și X Fretensis
Elefantul: V Alaudae
Hercule: II Traiana și XXII Primigenia
Leul: IV Flavia, V Macedonica și VIII Augusta, XIII Gemina și XVI Flavia
Lupoaica cu gemenii: II Italica
Marte: II Augusta
Minerva: I Minervia
Mistrețul: I Italica, II Adiutrix, X Fretensis și XX Valeria Victrix
Neptun: X Fretensis, XI Claudia și XXX Ulpia
Pegasul: I Adiutrix, II Adiutrix și II Augusta
Taurul: I Italica, III Gallica, IV Macedonica, V Macedonica, VI Victrix, VII Claudia, VIII Augusta, X Fretensis și X Gemina.

Tabloul de mai sus ne arată că unele legiuni aveau mai multe embleme, unele comune. Acestea se reproduceau și pe alte obiecte care aparțineau legiunilor sau ostașilor lor. Le întîlnim, de asemenea, imprimate pe cărămizile turnate de legiuni și chiar pe monedele emise de unii împărați.

Scorpionul era animalul-emblemă al cohortelor pretoriene. *Signa* pe care le purtau cohortele auxiliare se deosebeau prea puțin față de cele ale legiunilor. Existau de asemenea *signa* pe al căror vîrf era așezat portretul împăratului. Purtătorul unei atari imagini, se numea *imaginifer*.

Atunci cînd se constituia un detașament *(vexillatio)* pentru a fi trimis într-o campanie îndepărtată, i se acorda un steag special denumit *vexillum*. El se compunea dintr-o bucată de stofă viu colorată, avea o formă dreptunghiulară și era fixată în vîrful unei sulițe. Pe vîrful unui *vexillum* se așeza figura vulturului sau chipuri de zei ai războiului (Mars, Victoria, Hercules ș.a.). *Vexillum* se purta de asemenea de către unitățile de cavalerie atașate legiunilor sau comandate separat *(auxilia)*. Cele mai tipice *aquilae*, *signa* și *vexilla* se întîlnesc tot pe scenele Columnei lui Traian.

Draco, « balaurul », ca insignă militară, apare în armata romană din secolul III și a fost împrumutat de la parți. El fusese cunoscut și la daci, în perioada de independență. Dragonul avea forma unui corp de șarpe ondulat, lucrat din stofă și se umfla în bătaia vîntului. Capul monstrului era lucrat însă din metal și cîteodată imita pe cel de lup. Corpul lui era de asemenea fixat într-un vîrf de lance.

Pe lîngă insigne și steaguri, formațiile militare se mai dotau cu *trompete* speciale de emis semnale militare. Cu ajutorul acestor instrumente se comunicau diferite ordine comandanților. Infanteria se folosea de *tuba*, o trompetă din aramă, de formă conică-alungită și puțin răsfrîntă la gura pîlniei. *Bucina* folosită de mai multe unități pentru semnale scurte la mică distanță, apare ca un corn asemănător cu cel folosit azi de către vînători. Pentru *cornu* avem reprezentări pe Columna lui Traian și pe stelele funerare. Era o mare trompetă încovoiată care putea fi purtată pe umăr după ce cu ajutorul unei bare i se uneau capetele. Producea un sunet gros și scurt. Pentru cavalerie, se întrebuința *lituus*, cunoscut și din ceremoniile religioase ale preoților auguri. Este o trompetă de dimensiuni mai mici, cu pîlnia îndoită (în felul unei « lulele » de azi). După numele instrumentului, cei ce-l purtau, se numeau *tubicen*, *bucinator*, *cornicen* și *liticen*. Bineînțeles, cu asemenea instrumente nu se putea alcătui o fanfară. Ele se foloseau însă la parăzi și în cortegiile triumfale. Un cîntăreț putea cînta cu oricare din aceste patru instrumente.

DECORAȚIILE — DONA MILITARIA

Reorganizînd fundamental armata romană, Augustus a instituit, pe lîngă obligații, și numeroase avantaje pentru soldați. Beneficiile se numeau la un loc *praemia militiae*. Părăsind tabăra, veteranii care-și îndepliniseră cu cinste serviciul *(honesta missio)* primeau o sumă de bani sau o bucată de pămînt.

Mulți dintre cei care serviseră în cadrul trupelor auxiliare erau *peregrini*, adică lipsiți de cetățenia romană. Părăsind castrul, ei primeau *civitas romana* și *connubium*, adică dreptul de a se căsători după legile romane. Acestea se acordau și femeii concubine și copiilor nelegitimi. Cel care acorda asemenea drepturi civice era împăratul, printr-o *lex data*. Soldații din legiuni, din cohortele pretoriene și din cohortele urbane, deveneau cetățeni romani odată cu înrolarea sub arme. Deci numai cei din trupele auxiliare beneficiau de *civitas* și *connubium*. Pentru a și le dovedi, veteranii își făceau o copie prescurtată și legalizată după *lex data* afișată la Roma. Textul se grava pe două tăblițe de bronz; erau parafate și sigilate de către șapte martori, după care se trimiteau veteranului, în provincie. Plăcile acestea se numesc *diplomata militaria* sau *tabulae honestae missionis* și au o mare valoare istorică. Pînă în prezent, au fost descoperite aproximativ 250

diplome militare. Cea mai veche este de la Claudius I, iar cea mai nouă de la Constantin cel Mare (fig. 69).

În timpul serviciului, zelul soldaților era stimulat prin *donativa*, adică prin gratificații acordate în urma unor evenimente de seamă, cum era venirea la tron a unui nou împărat. Dar cel mai de seamă stimulent pe cîmpul de luptă

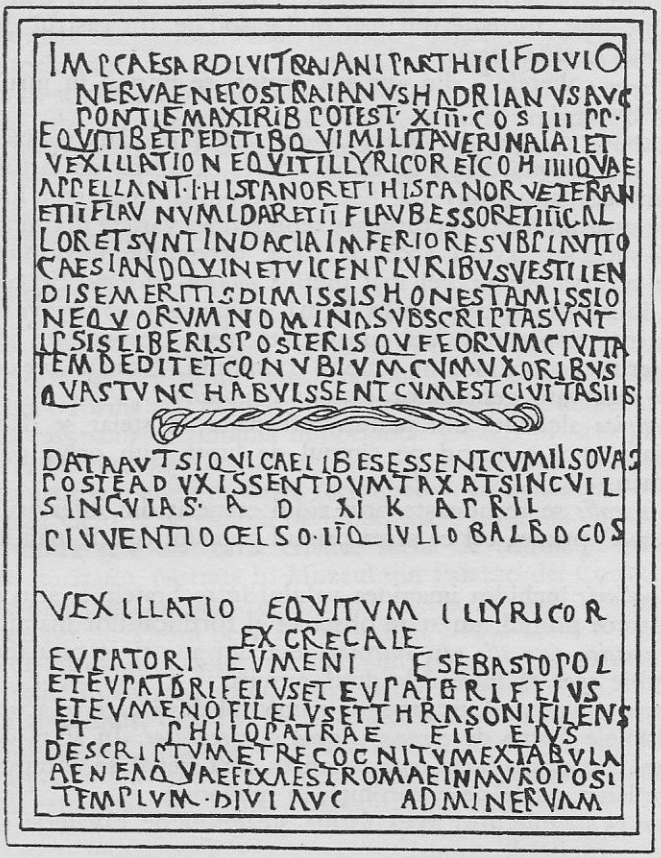

69. DIPLOMĂ MILITARĂ (129 e.n.)

sînt *dona militaria*, adică decorațiile. Pentru prima dată, romanii le-au introdus în armată și într-o formă foarte variată. Polybius (VI,39) remarca metoda folosită de generalii romani pentru încurajarea «tinerilor ce înfruntau primejdiile». În fața adunării soldaților, comandantul lăuda pe cel viteaz, apoi «... dăruia o suliță celui care a rănit un dușman, iar celui care a ucis un dușman și l-a prădat, o cupă, dacă era pedestraș, un harnașament dacă era călăraș, ... celor care la asediul unui oraș se urcau primii pe zid, li se dădea o coroană de aur». După cum ne spune Titus Livius și ne dovedesc inscripțiile, aceste recompense constau din brățări coliere, fibule, lanțuri etc. Ele s-au transformat cu timpul în decorații. Pe vremea imperiului, s-a stabilit un regulament în ceea ce privește acordarea lor soldaților obișnuiți, gradaților și ofițerilor superiori.

Soldații din legiuni primeau *armillae*, *torques* și *phalerae*. Centurionii aveau dreptul (în plus) la *coronae*. *Coronae*, *hastae* și *vexilla* erau rezervate ofițerilor de rang senatorial și ecvestru. Pe numeroase pietre de mormînt, beneficiarii acestor *dona militaria* le menționează în epitaf și le reproduc sculptural. Decorațiile se purtau la parăzi și la diferite festivități. Ele erau de mari dimensiuni, încît trebuiau purtate pe piept, atîrnate de o rețea formată din curele groase.

Armillae — « brățările », erau confecționate din argint, mai rar din aur și se purtau pe braț, formate din mai multe spirale. În castrul de la Slăveni, s-au găsit două *armillae aureae*.

Torques — « colierele », din aur sau argint, se purtau în jurul gîtului sau atîrnate pe piept.

Phalerae, apar ca cele mai obișnuite decorații (cîteodată realizate din bronz suflat cu aur sau argint). Erau de două tipuri: în formă de farfurioară (fixate cu un cui pe mînerul steagului) și de tipul medalion. Ultimele erau lucrate artistic, cu reliefuri pe una din fețe, reliefuri care reprezentau variate divinități.

Ofițerii superiori aveau acces la toate decorațiile menționate mai sus. În plus li se rezerva *corona*, cel mai prețios *donum militare*. Se compunea din două ramuri înfrunzite și dispuse în formă circulară. *Coronae* aveau mai multe « clase ». Cea mai respectabilă era considerată *corona triumphalis*, lucrată cu foi de laur și oferită generalului în timpul triumfului. Urmau *corona graminea* și *corona myrtea* rezervate generalilor cinstiți cu *ovatio*.

Corona civica alcătuită din ramuri înfrunzite de stejar se dădea ostașului care salva viața unui camarad pe cîmpul de luptă, sub ochii comandantului și pe sol roman.

Corona muralis se recunoaște prin zidul crenelat din interiorul celor două ramuri de laur. O primea cel ce sărea primul pe zidul cetății inamice, în timpul asaltului.

Corona vallaris închidea imaginea valului între brațele ei și o primea acela care reușea a trece primul, un atare obstacol al fortificațiilor inamice.

Corona classica (navalis sau *rostrata)* era din aur și se caracteriza printr-o proră de corabie așezată între cele două ramuri.

Nu cunoaștem în amănunțime regulamentul după care se acordau potrivit gradului multiplele forme de *coronae aureae și argentatae*. În afară de acestea, se mai cunosc ca decorații: *hasta pura* (« lancea fără fier ») se compunea din una sau mai multe lănci, fixate pe o coroniță, în miniatură.

Vexillum (« steguleț ») avea forma steagului de cavalerie și nu se fixa în cadrul unei coronițe de ramuri.

Decernarea decorațiilor se făcea de către comandantul șef, în fața armatei adunată în careu. Soldații simpli și gradații pînă la centurion *(principales)* erau chemați primii, ca să primească *armillae*, *phalerae* și *torques*. Urmau ofițerii superiori *(tribunii laticlavi*, *tribuni angusticlavi*, *praefecti*, *legati legionum* și *legati propraetore* sau *consulares)* pentru care se rezervau ca decorații: *coronae*, *hastae purae* și *vexilla*. În epoca imperiului decorațiile erau acordate numai de către împărat și se puteau da de mai multe ori.

TRIUMFUL — TRIVMPHVS

Pe unele monumente de arhitectură romană întîlnim adesea scene de triumf, suprema răsplată acordată unui general sau unui împărat roman de către

Senat. Cortegiul se organiza în afară de *pomerium*-ul Romei, pe Cîmpul lui Marte. De acolo trecea prin *porta triumphalis* și apoi se îndrepta spre Capitoliu, printr-o serie de locuri de seamă din capitală *(Circus Flaminius — Forum boarium, Circus Maximus* etc.). Ca să ajungă pe Capitoliu, această pompă triumfală străbătea Forul Roman, pe *Via Sacra*, în aclamațiile mulțimii.

Coloana se înșiruia într-o ordine precisă, în care figurau: *tubicines*, prada luată de la inamic, panouri pictate cu aspectul regiunii sau al orașelor cucerite, animalele destinate sacrificiului, captivii iluștri (legați cu lanțuri), lictorii, chitariștii și purtătorii unor vase în care se ardeau esențe parfumate etc.

Apărea în sfîrșit cel onorat cu triumful, într-o *quadriga*, pompos decorată și trasă de cai albi. El purta pe cap coroana de lauri, îmbrăca o *tunica palmata* (de purpură brodată cu aur) și pe deasupra ei o *toga picta*, presărată cu steluțe aurite. În mîini ținea o coroană de laur și un sceptru de ivoriu *(scipio)*, pe al cărui capăt se vedea o acvilă. În spatele lui, un *servus publicus* îi ținea deasupra capului coroana de aur a lui Iupiter. După carul triumfal veneau ostașii care participaseră la război. Sclavul care purta coroana deasupra capului triumfătorului îi spunea (cînd aclamațiile deveneau puternice): « să privească înapoi și să nu uite că este un simplu muritor». Odată ajuns în fața statuii lui Iupiter, cel sărbătorit îi oferea zeului ceea ce purta în mîini apoi îi aducea sacrificii de mulțumire. Seara se organizau banchete publice pentru populație și armată.

Ovatio era o formă mai modestă de triumf, oferită tot de Senat unor generali în urma unei campanii de minimă importanță. Generalul învingător pătrundea în oraș călare, purtînd *toga praetexta* și pe cap o coroană de mirt. Împăraților nu li se putea acorda o atare modestă recompensă. Ei beneficiau numai de *triumphus*, chiar dacă victoria pe cîmpul de luptă fusese obținută de un general al lor.

Unele dintre cele mai caracteristice scene de triumf le întîlnim pe două mari plăci de marmură, păstrate în Muzeul din Palazzo dei Conservatori, Roma. Împăratul Marcu Aureliu este reprezentat într-o *quadriga* decorată în exterior cu portrete de zei, înaintînd pe *Via Sacra*. O *Victoria* așeza o coroană pe capul triumfătorului, iar înaintea cailor, un tînăr sufla puternic într-o *tuba* (pl. 17,3). Cel de-al doilea relief înfățișează momentul solemn al sacrificiului, în fața templului lui Iupiter Capitolinus, în prezența alegorică a Zeului. Marcu Aureliu sacrifică deasupra unui trepied, înconjurat de marii demnitari și de personalul ajutător pentru jertfă *(camillus, tubicen, victimarii, popa* etc.). Asemenea scene mai găsim pe arcurile de triumf ale lui Titus, Constantin cel Mare etc.

TROFEUL — TROPAEVM

Trofeul este un monument militar comemorativ de origine greacă (τροπή — « fugă, derută»), prin care se consacra victoria asupra dușmanului. Era ridicat pe locul bătăliei, sau pe țărm, în cazul unei victorii navale. La romani s-a introdus la sfîrșitul Republicii. La început, consta dintr-o îngrămădire în formă de movilă, a prăzii și a armelor dușmane capturate. Mai apoi, prin așezarea acestora pe un arbore curățat de ramuri, trofeul ia un aspect antropomorf.

La romani, acest monument capătă o largă răspîndire sub Imperiu și se materializează într-o sculptură sau într-o construcție închinată lui Marte Răzbunătorul *(Mars Ultor)*. Dintre cele mai cunoscute, sînt trofeul înălțat în onoarea lui Augustus, în anii 65 î.e.n., în La Turbie, lîngă Monte Carlo (în sudul Franței), apoi cel de la Adamclisi din Dobrogea.

Trofeul de la Turbie, denumit *Tropaeum Alpinum Augusti*, comemora victoria primului împărat roman obținută împotriva a 46 de triburi din Munții Alpi. Monumentul este azi restaurat și atinge înălțimea de 50 m (pl. 18,3). Construcția se sprijină pe o bază pătrată (32,50×32,50 m), înaltă de 12 m, cu nucleul lucrat în *opus caementicium*, apoi îmbrăcat în *opus quadratum*, din marmură de Carrara. Pe un perete al acestuia se fixase o lungă inscripție întregită astăzi grație copiei lăsate de către Plinius cel Bătrîn, cît și a fragmentelor din ea, găsite în timpul săpăturilor arheologice. Textul epigrafic dedicatoriu fusese încadrat de două sculpturi care reprezentau trofee. Accesul se făcea prin scări care se găseau în interiorul clădirii. Partea sa superioară prezenta o formă cilindrică, era dotată cu nișe pentru așezat statui și înconjurată de un portic cu 24 coloane înalte de 9 m. Pe capitelurile coloanelor s-a găsit o friză alcătuită din triglife și metope, azi în cea mai mare parte distruse. Acoperișul, de formă conică, se termina cu un mare piedestal, pe care fusese așezată statuia de bronz a lui August, avînd doi captivi la picioare.

Dar cel mai grandios trofeu roman rămîne cel înălțat de Traian la Adamclisi în anul 109, în amintirea victoriilor obținute împotriva dacilor și a aliaților acestora. Marele trofeu a fost zidit pe vîrful teșit al unui deal înalt (cota 161), încît putea fi zărit de departe. Odată cu el, Traian a fundat într-o vale alăturată, orașul *Tropaeum Traiani*. S-a ridicat de asemenea și un uriaș altar-cenotaf, în memoria celor peste patru mii de luptători romani, căzuți în acel loc. Ruinele acestor monumente s-au bucurat de numeroase săpături arheologice, studii și monografii, dar în același timp, au stîrnit și multe controverse (pl. 19).

Înălțimea totală a trofeului atingea, după ultimele calcule, circa 40 m. Volumul total al monumentului era de 12 567 m³! Nucleul său de zidărie îmbrăcat cu elemente de arhitectură și sculptură, este turnat în *opus incertum*. Construcția exterioară se compunea din patru părți principale: o scară cu șapte trepte de jur împrejurul ei; un corp cilindric destinat elementelor sculpturale; un acoperiș conic și trofeul propriu-zis (cu bazele hexagonale de sub el). În centrul zidăriei, exista un fel de turn central, făcut pentru a susține direct greutatea trofeului.

Cele șapte trepte, cioplite din blocuri mari, sînt înclinate spre exterior (pentru scurgerea apei) și au la un loc înălțimea de 2,10 m. Ele se termină deasupra cu o platformă-trotuar, lată de 2 m, de pe care vizitatorul putea cerceta elementul decorativ al corpului cilindric.

Haina cilindrului trofeului (înaltă de 9,75 m) avea la bază șase rînduri de blocuri, dispuse în *opus quadratum*, așezate pe un soclu sculptat cu un profil ondulat. Deasupra lor urma o friză sculptată cu un vrej continuu, în spirală, avînd în interiorul lui motive animaliere (capete de lup și păsări). Pe această primă friză se sprijineau 54 de metope (păstrate numai 48), încadrate de 54 pilaștri, de aceeași înălțime (1,50 m) (pl. 18,2).

Decorația sculpturală a pilaștrilor era stereotipă (fie cu caneluri, fie cu elemente vegetale). În schimb, sculpturile de pe metope prezintă un mare interes istoric și artistic. Deși au fost lucrate de meșteri modești locali, întîlnim în repertoriul lor o mare varietate de teme privitoare la o campanie militară. Peste tot, romanii sînt victorioși, omoară, fugăresc sau capturează pe barbari. Ca scene pacifice se văd captive cu copii în brațe, convoaie de căruțe barbare, defilări, o turmă de oi și capre etc. Portretul lui Traian apare de mai multe ori, pedestru sau călare, îmbrăcat cu *lorica plumata*. Costumul purtat de barbari nu este cel dacic. Părul pe care aceștia și-l leagă într-un smoc *(nodus)* pe o tîmplă, indică neamuri germanice (aliații lui Decebal). Din păcate, nu s-a putut stabili

dacă aceste metope au fost fixate de monument într-o anumită ordine tematică sau fuseseră puse acolo la întîmplare.

O a doua friză încadra partea de sus a brîului de metope și pilaștri. Elementul lor sculptural se compunea din cîte două șiruri de astragale, care închideau fragmente de « funii » spiralate la capete și separate una de alta de cîte o palmetă.

Corpul cilindric al trofeului se încheia cu o frumoasă cornișă, care imita parapetul unei fortificații cu crenele. Ea se compunea din 26 de creneluri (înalte de 1,50 m), legate cu blocuri de parapet sculptate cu romburi, patrate și cercuri (închise într-o casetă). În cadrul fiecărui crenel s-a sculptat cîte un captiv barbar legat de un copac. Pe brîul cornișei și la două intervale dintre creneluri, se așezaseră statui de lei, a căror gură servea ca burlan pentru apa ce se scurgea de pe acoperiș (pl. 19).

Ca și la metope, portretul barbarilor de pe crenele ne oferă interesante aspecte etnografice. Apar deosebiți în ceea ce privește îmbrăcămintea și coafura. Unii poartă o haină lungă pînă la genunchi, despicată pe o parte și încinsă cu o curea lată. La aceasta se adaugă izari și cîteodată o căciulă cu moț. Alții sînt îmbrăcați cu suman, izari cu crețuri și o centură. Barba lor este lungă. Întîlnim și captivi cu bustul nud, care poartă izari răsuciți în jurul piciorului, iar pe spate, o manta cu gulerul adus pe piept. La cei mai mulți apare *nodus*-ul pe tîmplă. Este greu a identifica tipul dacic reprezentat pe crenele (ca și la metope!).. Elementele de port și coafură aparțin, fie neamurilor germanice, fie celor sarmate

Acoperișul (înalt de 6,09 m) avea formă conică și fusese placat cu 19—20 de rînduri de țigle cioplite din calcar în formă de solzi.

Deasupra turnului central (încastrat în zidăria cilindrului) se așezase un dublu soclu hexagonal, format din blocuri legate între ele. Soclul inferior odihnea pe un soclu simplu din blocuri dreptunghiulare și poseda la colțuri pilaștri corintici, canelați. Soclul superior era mai înalt și poseda o friză sculptată cu arme barbare (deasupra). Pe două din fețele laterale fusese gravată inscripția dedicatorie în dublu exemplar. Acest dublu soclu împreună cu trofeul avea înălțimea totală de 22,45 m.

Fragmentele păstrate din inscripția dedicatorie *(CIL*, III, 12467) dovedesc că trofeul s-a ridicat lui *Mars Ultor* (Marte Răzbunătorul) de către Traian, fiind inaugurat între 10 decembrie 108 — 10 decembrie 109.

Trofeul propriu-zis era o enormă statuie antropomorfă înaltă de 9 m și în greutate de zece tone. Se realizase din mai multe blocuri suprapuse care imitau un copac curățat de crăci. Pe cele două fețe ale acestuia, se atîrnaseră armele capturate de la barbari (un coif, scuturi, lănci, sabie, *lorica plumata* etc.). La picioarele trofeului se sculptase (în mărime peste cea naturală), grupul unor captivi cu mîinile legate la spate. Era alcătuit dintr-un bărbat stînd în picioare și flancat de două femei șezînd.

ARCUL DE TRIUMF — ARCVS TRIVMPHALIS

Forma arcurilor de triumf este foarte apropiată de a porților orașelor romane. Diferă de cele din urmă prin: destinația, ornamentația și zidirea lor izolată. Trebuie subliniat faptul, că deși se numesc de triumf, nu aveau nici o legătură cu acest cortegiu, care putea trece pe sub ele, numai atunci cînd le întîlnea

în cale. Erau ridicate pentru a comemora atît unele evenimente militare, cît și pe unele de natură « civilă ». Arcurile de triumf ale lui Titus, Septimius Severus sau Constantin cel Mare sînt legate de victorii obținute pe cîmpul de luptă, dar cele de la Ancona, Beneventum sau Rimini, se referă la încheierea cu succes a unor mari lucrări publice. Tot caracter monumental aveau arcurile de la Aosta, Susa (Italia), Orange, Timgad etc., fiindcă înălțarea lor fusese făcută cu prilejul fundării de colonii. Multe arcuri de triumf constituiau simple porți monumentale, la intrarea în orașe (Lambaesis, Petra, Timgad, Pompei etc.). Se constată însă că cele mai importante sînt legate de războaie victorioase.

Vorbind despre originea acestui tip de monument militar, onorific și comemorativ, Plinius cel Bătrîn (*Hist. nat.*, XXXIV, 17) crede că forma lui s-a născut din unirea a două coloane învecinate, care purtau pe ele statui ale oamenilor celebri. La început, legătura ar fi fost realizată prin arcuri vegetale, apoi prin arcade de lemn împodobite (*fornices*).

Primul arc de triumf menționat, datează din anul 196 î.e.n., cînd Lucius Stertinius, întors cu o bogată pradă din Hispania, a ridicat în Circus Maximus un atare monument, împodobit cu statui din bronz aurit (Titus Livius, XXXIII, 27). Șase ani mai tîrziu, Scipio Africanus, învingătorul lui Hannibal, ridică și el în Roma un arc de triumf, ca un fel de bun augur, în ajunul expediției fratelui său, în Orient. Arcul lui Quintus Fabius Maximus Allobrogicus (121 î.e.n.) a fost primul monument grandios de acest gen, înălțat în urma unei victorii pe cîmpul de luptă.

După felul amplasării picioarelor lor, deosebim trei tipuri arhitecturale de arcuri: cu o singură intrare între doi piloni; cu o singură intrare printre patru piloni aranjați în careu și cu trei intrări printre patru piloni dispuși în linie. La ultima categorie, intrările laterale sînt mai mici și egale între ele.

Sînt catalogate, pînă în prezent, circa 125 arcuri de triumf. Dintre ele, 85 aveau o singură intrare. Cele mai însemnate din acest grup sînt cele de la Susa, Aosta, Rimini, Saint Remi, Titus (Roma), Beneventum, Ancona, Mactar (Africa), al Argintarilor — Roma etc. Arcul cu trei intrări se cunoaște în 22 de cazuri: Septimius Severus — Roma, Constantin cel Mare — Roma, Orange, Timgad, Lambaesis etc. Existau arcuri așezate pe patru picioare, în careu și în acest caz, se numeau *quadrifrons* (Ianus din Roma, Caracalla din Tebessa, Marcu Aureliu din Tripolis etc.).

Pe teritoriul țării noastre, nu s-a descoperit pînă acum nici o urmă a unui arc de triumf, deși sub imperiu, acest monument apare în foarte multe provincii. Ultimele cunoscute datează din secolul IV e.n.

Pînă pe la mijlocul secolului I e.n., decorarea arcurilor de triumf apare sobră, realizată mai ales cu colonete și pilaștri. Cu epoca Flavilor, ele se încarcă cu sculpturi în relief, cu statui, care de triumf sau trofee așezate pe ele, frize, colonete etc. În față, li se alipesc coloane mari în formă de pilaștri, cu scopul de a susține arhitravele, sculpturile etc. Chipul Victoriei este sculptat frecvent pe bolțile intrărilor. Atenția noastră poate fi reținută de cîteva arcuri de triumf, dintre cele mai bine cunoscute și caracteristice.

Arcul lui Augustus de la Aosta—*Augusta Praetoria* (Italia), este un exemplu de sobrietate ornamentală, singura lui podoabă, fiind cele patru elegante coloane corintice ce-i încadrează intrarea. În genul celui de la Aosta au fost ridicate, în aceeași vreme, cele de la Rimini, Pola, Susa, Verona etc. La cel de la Susa (anii 8—9 e.n.) apare o modestă friză cu metope între triglife, o alegorie

a amiciției dintre Roma și populațiile alpine. Sculptura a fost dăltuită de către modeștii pietrari locali, încît portretele multor personaje rămîn simple păpuși caricaturale.

Arcul din Orange se consideră a fi fost ridicat lui Tiberius (unii arheologi îl datează de la începutul secolului III e.n.). Este grandios, cu trei deschizături, fiind înalt de 18,80 m și lat de 19,48 m. Se prezintă pompos, împodobit cu coloane adosate corpului central, dotat cu multe frontoane, timpane și cu sculpturi în relief împrăștiate pe toți pereții exteriori. Bogăția sa ornamentală obosește ochiul.

Arcul lui Titus, construit pe *Via Sacra*, amintea victoriile Flavilor din Iudeea. S-a inaugurat de către Domitianus. Ruinat în timpul evului mediu, a fost restaurat în bune condiții, în anul 1822. Are înălțimea de 15,40 m, lățimea de 13,50 m și posedă o singură intrare (pl. 20,1). Se remarcă tradiția arhitecturii exterioare din epoca lui Augustus, redusă la coloane ionice, pilaștri panouri și o modestă friză. Între structura sa arhitecturală și decorația sa sculpturală (ascunsă sub boltă) există o relație strînsă. Acest arc va fi un model demn, pentru monumentele similare din epoca lui Traian.

Arcul de triumf al lui Septimius Severus din Forul Roman este onorar și triumfal, deoarece comemorează *decennalia* (cei zece ani de domnie ai împăratului), concomitent cu victoriile obținute de el în Orient. Inscripția de pe fronton arată că a fost ridicat în anul 203, de către Senatul și Poporul Roman, lui Severus și celor doi fii ai săi. Se păstrează azi în condiții destul de bune. Este înalt de 23 m, lat de 25 m și are 3 intrări (cea din mijloc lată de 7,05 m, cele laterale de 2,96 m). A fost lucrat în marmură de Pentelic (Grecia), cu patru coloane în față, în stil compozit. Nu-i lipsesc pilaștri, cornișa, basoreliefuri între elementele arhitecturale etc. Reliefurile așezate deasupra intrărilor mici, amintesc faptele de arme ale împăratului, dar sînt sculptate într-o manieră decadentă. Prizonierii înfățișați sînt perși și alți iranieni. Pe platforma de sus a arcului fusese așezată o *quadriga* de bronz care îi purta pe Septimius Severus, Caracalla și Geta.

Arcul lui Constantin cel Mare, situat în vecinătatea Coloseului, este ultimul monument de seamă de acest gen. Seamănă în general (ca formă) cu al lui Septimius Severus, ceea ce i-a determinat pe unii cercetători să afirme că ar reprezenta o revenire la tradiție. În realitate, forma lui a fost determinată de natura materialului artistic pe care l-a folosit și care, în majoritate, provine din distrugerea unor monumente mai vechi. Dotat cu trei intrări, prezintă în față, patru coloane corintice, așezate pe baze decorate cu chipul Victoriei, iar deasupra capitelurilor, cu statui de daci, luate din forul lui Traian. La centrul atticei se citește inscripția dedicatorie, iar pe laturi se remarcă alte reliefuri din epoca lui Traian. La acestea, numai capul lui Traian a fost modificat, ca să semene cu al primului împărat creștin. Opt medalioane cu scene cinegetice, piese luate dintr-un monument al lui Hadrianus, sînt fixate de o parte și de alta a intrărilor mici. Din jaf provin și cele două *Victoriae* așezate deasupra bolții de la intrarea principală. Singurele piese originale (constantiniene) sînt două reliefuri fixate deasupra intrărilor înguste, care conțin scene de ceremonial. Execuția lor decadentă contrastează izbitor cu restul sculpturilor adunate de la alte monumente ruinate (pl. 20,2).

COLOANA COMEMORATIVĂ — COLVMNA COMMEMORABILIS

Ca și în cazul arcului de triumf, acest tip de monument public prezintă adesea și un caracter militar. Coloana comemorativă apare pe timpul Republicii

și devine mai frecventă în epoca imperială. Dintre cele mai vechi se consideră cele ridicate de către Senat, în anul 260 î.e.n. pentru eternizarea victoriei obținută de consulul Caius Duilius, împotriva cartaginezilor, la Mylae. Ele se numeau *rostratae*. Una fusese așezată lîngă Circus Maximus, alta în Forul Roman, aproape de *Comitium*. Ambele constau dintr-o coloană de piatră fixată pe o bază patrulateră, gravată cu o inscripție. Pe fusul coloanei erau înfipte ciocuri de bronz *(rostra)* capturate de la corăbiile dușmane. Inscripția unei atare *columna rostrata* s-a păstrat pînă azi și, cu ajutorul imaginilor de pe monede s-a putut reconstitui întregul monument. Nu se știe dacă pe vîrful acestor coloane existau și statui de zei sau de muritori (pl. 22, 2).

Columna Traiana din Roma rămîne în acest grup cea mai reprezentativă, ca arhitectură și model de artă romană (pl. 21). A fost inaugurată în anul 113, avînd ca proiectant pe Apollodor din Damasc. S-a spus despre ea că este o carte verticală *(volumen)* care ocupă un mic spațiu și a cărei lectură se face de jos în sus. În jurul ei se găseau (în Forul lui Traian) cele două biblioteci, greacă și latină (cu patru etaje) de pe ale căror balustrade, construite spre columnă, se putea continua lectura în piatră. Astăzi, mai multe muzee din Europa și-au făcut mulaje după Columna lui Traian, încît nu mai este nevoie ca oamenii de știință sau artiștii să se urce cu scara spre vîrful ei (așa cum au studiat-o Rafael și Michelangelo). Muzeul de Istorie Națională din București posedă și el o copie completă a Columnei lui Traian.

Monumentul a avut o triplă semnificație: comemorativă, militară și funerară. Din inscripția sa deducem că a fost ridicat în scopul de a se arăta înălțimea unei coline care unea Capitoliul cu Quirinalul, ridicătură care a fost tăiată pentru a face loc Forului lui Traian. Caracterul militar apare în bogata sculptură exterioară care povestește cele două războaie ale lui Traian cu Decebal (pare-se adăugată ulterior). Destinația ei funerară rezultă din faptul că în bazamentul columnei au fost depuse urnele de aur, conținînd cenușa lui Traian și a împărătesei Plotina (ale căror nișe se văd și azi).

Ea se mai numește *columna cochlis* («în formă de melc»), *centenaria* și *historiata*. Prima denumire i se dă prin faptul că are în interior o scară cu 185 de trepte, pe care se poate urca pînă în vîrf. Atît treptele interioare cît și fîșia sculpturală sînt răsucite în felul unei cochilii de melc *(cochlis)*. I s-a zis *centenaria* pentru motivul că arhitectul i-a dat înălțimea de 100 picioare romane (=29,77 m). Dacă la aceasta adăugăm soclul și statuia din vîrf, înălțimea totală a columnei lui Traian atinge 38 m. Funcția de *historiata* i-a dat-o cronica în marmură a celor două războaie daco-romane.

Elementele arhitectonice ale Columnei sînt: o bază cubică, iar deasupra acesteia fusul coloanei cu bază și capitel și cu statuia din vîrf. S-a lucrat în marmură de Paros, de către mai mulți meșteri. Fusul conține 17 tamburi monoliți, la care se adaugă alți doi, care formau: unul baza, altul capitelul său doric (în total 19). Diametrul fusului este de 3—3,50 m. Sculptura exterioară (care reprezintă cronica celor două războaie) se învîrte de 23 de ori în jurul fusului Columnei și are lungimea totală de peste 200 m. Repertoriul ei conține 155 tablouri (fiecare înalt de 1 m), în cadrul cărora apar 2 500 de figuri. Baza Columnei are forma cubică (5,5×5,50 m) și este decorată în exterior cu reliefuri reprezentînd grămezi de arme capturate de la inamic. Deasupra intrării, două *Victoriae* dispuse heraldic susțin inscripția dedicatorie.

Inscripția *(CIL*, VI, 960) ne spune că Senatul și Poporul Roman închină monumentul lui Traian, « ca semn pînă la ce înălțime a trebuit să fie tăiată

panta colinei și curățat locul (pentru a se putea construi) monumente atît de magnifice» (*«ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tantis operibus sit egestus»*).

Cele două războaie povestite în piatră sînt separate de o *Victoria*. Din loc în loc, tamburii fusului au fost perforați cu ferestruici pentru a lăsa lumina să pătrundă pe scara interioară (Despre valoarea artistică și istorică a sculpturii, vezi p. 200).

Monedele romane bătute cu prilejul inaugurării Columnei, arată în vîrful ei o mare acvilă, dovadă că la început Columna avea caracter de *ex voto*. După moartea împăratului Traian acvila a fost înlocuită cu statuia sa din bronz aurit. Azi în locul statuii lui Traian întîlnim pe a apostolului Petru turnată de către sculptorul Giacomo Della Porta (1587).

Columna lui Marcus Aurelius din Roma a fost ridicată între anii 180—192 e.n. din marmură de *Luna*. Forma și dimensiunile acesteia sînt aidoma cu cele constatate la a lui Traian. Dar din punct de vedere artistic, ea este cu totul inferioară față de a cuceritorului Daciei. A fost restaurată (și în parte sacrificată) de către arhitectul Domenico Fontana, sub același papă, Sixtus V, care a așezat în vîrf statuia apostolului Pavel, în locul aceleia a lui Marcus Aurelius dispărută de mult timp. Și această columnă avea un caracter funerar, deoarece păstra în soclu urnele cu cenușa lui Marcus Aurelius și a Faustinei II. Pe fus erau narate războaiele germanice (172—173) și sarmatice (174/175), ale lui Marcus Aurelius, separate tot cu portretul unei *Victoria*. Sculptura acestei coloane se consideră ca o primă manifestare vizibilă a decadenței artei romane (v.p. 203).

Ultimele coloane comemorative ale lui Theodosius I și Arcadius, ridicate la Constantinopol, nu mai conțin tumultul campaniilor militare. Tematica lor se preocupă numai de glorificarea alegorică a împăraților respectivi, care domnesc în epoca Dominatului.